

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра педагогічної та вікової психології

На правах рукопису

РИЖКО ВІКТОРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСІБ СХИЛЬНИХ ДО АГРЕСІЇ ТА
НАСИЛЬСТВА**

Спеціальність: 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

КУЛЬЧИЦЬКА АННА ВАЛЕРІЇВНА,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри

педагогічної та вікової психології

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____
засідання кафедри _____
від _____ 202_ р.

Завідувач кафедри
(_____) _____
(підпис) ПШБ

ЛУЦЬК-2024

ВСТУП

Актуальність. Нині дослідження людської агресії, її форм та детермінант, а також різних аспектів агресивності стають більш актуальними. Проблема агресивності є однією з найзначніших проблем сучасної психології через зростання конфліктів, насильства та терору у світі, що робить її вивчення актуальним та важливим теоретичним та практичним завданням. Особливо важливо в психологічній науці досліджувати прояви агресивності у підлітковому віці та розробити технології управління агресивними станами, які б допомогли молодим людям конструктивно розвиватися, спрямовуючи свої емоції на самотворення, а не на саморуйнування.

У психології насильство розглядається як психічний (чуттєвий, моральний) примус. Потерпіла сторона стає неспокійною, пригніченою, відчуває посттравматичне напружене порушення. Під кривдником, аб'юзером у психології розуміють індивіда, що має підвищену потребу у владності. Якщо хтось не отримує відсічі і спостерігає безсилля партнера, це його ще більше розпалює. Йому притаманні такі впливи: образливі висловлювання, залякування, дуже гостра оцінка, загрози, загроза з небезпекою завдати шкоди собі, рідним партнера, газлайтинг тощо.

Фундаментальні основи сучасних теорій насильства були закладені в дослідженнях Х. Арангурена, Г. Блумера, М. Вебера, Д. Галтунга, Л. Гумпловича, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, К. Маркса, Р. Мертона, У. Самнера, Н. Смелзера, П. Сорокіна, О. Шпенглера, та ін. Проблему насильства в сім'ї розглядають у своїх роботах вітчизняні та зарубіжні спеціалісти: психологи (З. Фройд, Е. Фромм, Е. Міллер, Л. Берковіц, М. Страус, Н. Блеклок), педагоги (Л. С. Нечепоренко, В. В. Радул.), соціологи (О. В. Бойко, Р. Коллінз, Г. Паттерсон) та інші дослідники. Насильство в сфері шлюбно-сімейних відносин у контексті конфліктології розглядалося А. М. Ніколаєвською, Т. М. Титаренко та ін.

Негативні наслідки насильницьких дій аналізується у численних роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників. Ними є зниження самооцінки, тону, психологічні травми, сексуальні порушення, соціопатичні схильності, проекція жорстокості на відносини з власними дітьми, віктимізація тощо. Аналіз літератури з зазначеної проблеми дозволяє говорити як мінімум про 4 сфери прояву насилля – сферу, пов'язану з проявом насильницьких дій фізичного плану та характеру, насильства; психологічний тиск; насильство в сексуальній сфері – примус до близькості, коли потреби та бажання постраждалих нехтуються; економічна залежність – контроль грошових потоків та коштів, обмеження у грошах, вимога звіту та підпорядкування у витрачанні навіть власних коштів.

У 90% випадків кривдниками є чоловіки, що, загалом закономірно з огляду на чільну позицію чоловіки у ній, його ролі «господаря». Численні сучасні дослідження показують, що з роллю кривдника справляються і жінки. Принципова відмінність, як правило, полягає у методах заподіяння шкоди, насильства щодо постраждалих. Жінки в силу норм і стереотипів змушені шукати більш витончені способи насильства по відношенню до партнера, щоб уникнути осуду, розголосу. Саме тому дослідження психологічних особливостей осіб схильних до агресії та насильства є актуальним і перспективним.

Об'єктом дослідження: особи схильні до агресії та насильства.

Предмет дослідження: психологічні особливості осіб схильних до агресії та насильства.

Мета дослідження: здійснити теоретичний аналіз і емпірично дослідити психологічні особливості осіб схильних до агресії та насильства.

Завдання дослідження:

1. Описати насилля як соціально-психологічну проблему.
2. Визначити психологічні особливості насильників, кривдників, агресорів у працях зарубіжних чи вітчизняних вчених.

3. Емпірично дослідити психологічні особливості осіб схильних до агресії та насильства.
4. Охарактеризувати вибірку та обґрунтувати методи дослідження.
5. Здійснити інтерпретацію отриманих результатів.
6. Зробити висновки та рекомендації з даної наукової проблеми.

Методи дослідження: на підготовчому етапі було використано теоретичні методи – аналіз та узагальнення психологічної літератури; для отримання емпіричних даних був використаний психодіагностичний метод – методика К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації», опитувальник агресивності А. Басса та А. Дарки, методика «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман; кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Аналіз вибірки. Вибірka складалась із 50 осіб, які хоча б раз були агресорами та кривдниками в стосунках: 25 осіб чоловічої статі та 25 осіб – жіночої, віком від 20 до 30 років.

Теоретичне значення. Отримані результати дозволили розширити підхід до вивчення психологічних особливостей осіб схильних до агресії та насильства і суміжних проблематик.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані у консультативній роботі психологів, при підготовці фахівців з психології під час лекційних та практичних занять з відповідних освітніх компонентів, у просвітницькій та профілактичній роботі психолога, науковій діяльності, у роботі соціальних служб, правоохоронних органів тощо.

Результати дослідження пройшли апробацію на X Наук.-практ. інтернет-конф. (з міжнар.участ.) Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві із циклу: психологічні складові сталого розвитку суспільства: пошук психологічного обґрунтування на виклики сучасності з подальшою публікацією тез.

Апробація. Результати магістерського дослідження пройшли апробацію шляхом участі у наукових заходах таких як:

1. Науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія деривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 14». (2-4 квітня 2024 року, м. Луцьк).

2. Науково-практичний семінар «Магістратура з психології: Viribus unitis» (2-3 жовтня 2024 року, м. Луцьк)

3. XI Науково-практична інтернет-конференція (з міжнар.участю) «Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві із циклу: психологічні складові сталого розвитку суспільства: пошук психологічного обґрунтування на виклики сучасності» з подальшою публікацією тез на тему: «Емоційна депривація осіб постраждалих від домашнього насильства»: *Режим доступу:* <https://www.inforum.in.ua/conferences/32>

Структура і обсяг роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (96 позицій), додатків. Загальний обсяг роботи становить 79 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ СХИЛЬНИХ ДО АГРЕСІЇ ТА НАСИЛЬСТВА

1.1. Насилля як соціально-психологічна проблема

Поняття «агресія» та «агресивність» характеризуються різною феноменологією та різняться за способами реалізації. На думку Р. Берона та Д. Річардсона, агресія – це «будь-яка форма поведінки, спрямована на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого ставлення» [2].

На думку О. Качмар, агресивність слід розглядати як «готовність, схильність до агресивної поведінки, яка відрізняється деструктивними тенденціями, як правило, в галузі суб'єкт-суб'єктних відносин, а також схильна до змін під впливом соціуму». Агресивність постає компонентом складнішої структури психічних властивостей людини [10].

Основні підходи зарубіжних авторів до вивчення агресивності пов'язані з визначенням внеску, який вносять біологічні та соціальні чинники до її походження: інстинктивні теорії (З. Фрейд, К. Лоренц, У. МакДауголл), фрустраційні теорії (Дж. Долард, Д. Міллер, С. Розенцвейг), поведінкові теорії (А. Бандура, Л. Берковиць), когнітивні теорії (Л. Берковиць, Д. Зільманн, К. Лазарус, М. Фестінгер), теорія примусової дії (Фешбах), етико-гуманістичний підхід (К. Роджерс, Г. Олпорт) [21].

Проблеми агресивності торкаються українські дослідники О. Бовть, Г. Гайдукевич, О. Дроздова, Д. Александров, Л. Казміренко, С. Кравчук, І. Мазоха, А. Мелоян, О. Мізерна, Т. Морозова, О. Саннікова, Ю. Третьякова, О. Цільмак, В. Шебанова, С. Шебанова та інші [10; 11].

Агресивна поведінка визначається як спектр поведінки, який можна концептуалізувати як динамічну взаємодію між окремими силами, думками, емоціями та діями. Агресивна поведінка також відома як інституційна агресія або насильство. Jeandarme та ін. (2019) [56] виділяє словесне насильство

(погрозливе насильство) і фізичне насильство (замах або фактичне). З іншого боку, Tuenté et al. (2021) [87] і Huitema et al. (2021) [54] операціоналізували агресію як загрозу та реальну вербальну чи фізичну поведінку щодо інших, себе чи власності. Незважаючи на невелику різницю між цими двома термінами, подібний метод був застосований для оцінки як агресії, так і насильства.

Ризик насильства та агресивної поведінки ретельно досліджувався з початку 1990-х років. Більшість дослідників зосереджувалися на агресивній поведінці через оцінку ризику насильства [86], включаючи дослідження прогностичної здатності оцінки ризику насильства [67]. У двох останніх дослідженнях прогнозування оцінка ризику насильства має обмеження, щоб висвітлити розуміння основних механізмів, які призводять до агресії [88]. Певним чином це підкреслює розрив між оцінкою ризику насильства та щоденним практичним управлінням агресією. Більше того, окрім міцності чи послідовності зв'язку між ризиком насильства та агресією, дуже мало відомо про внутрішній зв'язок між цими двома конструктами [70]. Є також кілька досліджень, які повідомляють про невідповідність між ідентифікованим ризиком і фактичним планом управління [58].

Взаємозв'язок між ризиком насильства та агресією є складним, тому управління ризиками стає складним питанням. Дуже часто дослідження оцінки ризику насильства не враховували індивідуальні відмінності в агресії, а результати ризику насильства вважалися невизначеними. Двозначність в описі агресивної поведінки спричинена мінливістю факторів ризику, широким спектром визначень агресії, проблемами методів дослідження та, найчастіше, самого управління ризиками [28].

Теорії агресії вказують на те, що агресивна поведінка розглядається як результат комплексу механізмів, сформованих разом між факторами ризику насильства та іншими внутрішніми та зовнішніми факторами. Ми постулюємо внутрішні та зовнішні чинники, які потенційно можуть впливати на взаємозв'язок між ризиком насильства та агресією. О'Дауд та ін. (2023)

[68] дійшли висновку, що існуюча література з оцінки ризику насильства та управління агресією нехтує індивідуальними внутрішніми ресурсами як фактором впливу на агресію.

Визначення насильства та агресії зазвичай включають деяку комбінацію наступних елементів: вираження енергії, яка може бути цілеспрямованою; аморальна, огидна та неадекватна поведінка; намір заподіяти фізичну чи психологічну шкоду іншій особі, завдати їй шкоди чи завдати їй шкоди; намір домінувати над іншими; переживання та вираження гніву; захисна поведінка; словесні образи, образливі слова, погрози або невербальні жести, що виражають те саме; інструментальне використання таких погроз для досягнення бажаної мети; пошкодження предметів або навколишнього середовища, від вандалізму до розбиття вікон, меблів тощо; спроба або успішне фізичне поранення або вбивство іншої особи із застосуванням зброї чи без нього, або примушування іншої особи до капітуляції чи мовчазної згоди з небажаними діями чи ситуаціями шляхом застосування сили; а також неприйнятні, небажані або відхилені сексуальні прояви чи контакти.

Кількість поширених визначень настільки велика, що вони були об'єднані в рейтингову шкалу для вимірювання сприйняття агресії [55] різними людьми. Факторний аналіз цієї шкали, заснований на 32 визначеннях агресії, показує, що концепція складається з 2 фундаментальних елементів: позитивного сприйняття, що підкреслює здорову, нормальну захисну агресію; і негативне сприйняття агресії як небажаної та дисфункціональної.

Інший спосіб підійти до визначення – перевірити вміст найбільш добре використовуваних дослідницьких інструментів і шкал, які використовувалися для вимірювання цієї поведінки. Шкала відкритої агресії (OAS) [94] та її похідні [81] використовуються для реєстрації інцидентів агресивності та включають: вербальну агресію, починаючи від злості, гучних криків і шуму до чітких погроз; фізична агресія проти предметів, починаючи від грюкання дверима та створення безладу до підпалу та небезпечного кидання предметів;

а також фізична агресія проти інших людей, починаючи від погрозливих жестів і закінчуючи нападом на іншу особу з нанесенням тяжких тілесних ушкоджень. Однак OAS та багато інших подібних шкал включають самоушкодження та спроби самогубства як агресивну поведінку проти себе. Шкала соціальної дисфункції та агресії [90] використовується для оцінки загального рівня агресії ретроспективно, і, включаючи вербальну агресію, агресію до об'єктів та інших, вона також включає дратівливість, відсутність співпраці, невдоволення, провокативну поведінку. і самоушкодження. Оскільки існує окрема настанова щодо самоушкодження [66], це виключено з визначення насильства та агресії, яке використовується в цій настанові.

Незважаючи на думку громадськості, що проблеми з психічним здоров'ям (зокрема, важкі психічні захворювання, такі як біполярний розлад і шизофренія) і насильство пов'язані, дані досліджень, які підтверджують такий зв'язок, неоднозначні, і більшість людей з проблемами психічного здоров'я є не тільки ніколи не вчиняють насильства, але також частіше стають постраждалими, а не виконавцями злочинів [71]. Проте невелика частка вважає, і серед дослідників виник консенсус щодо того, що між проблемами психічного здоров'я та насильством існує постійний, хоча й скромний, позитивний зв'язок. Ступінь, до якого проблеми з психічним здоров'ям сприяють насильницькій поведінці, і відносна важливість психіатричної захворюваності порівняно з іншими факторами ризику та невдачами, пов'язаними з наданням послуг, залишаються предметом суперечливих досліджень.

До 1980-х років існувала загальна думка, що проблеми з психічним здоров'ям і насильство не пов'язані між собою; тобто ті, хто має проблеми з психічним здоров'ям, схильні до насильства не частіше, ніж здорові люди, і це криміногенні фактори, пов'язані з ризиком насильства, однакові для людей із проблемами психічного здоров'я та для здорових людей [49]. Кілька масштабних досліджень у 1980-х і 1990-х роках призвели до переоцінки та модифікації цього погляду.

Дослідження Epidemiological Catchment Area [85] охоплювало вибірку спільноти з понад 17 000 учасників у 5 великих містах США, хоча лише близько 7000 суб'єктів зробили внесок у дані про насильство. Окремих людей просили повідомити про будь-які акти насильства, які вони вчинили протягом попереднього року та протягом свого життя. Дослідження показало, що поширеність насильства протягом життя серед непсихіатричної популяції становить 7,3%. У тих, хто страждав на шизофренію або серйозні афективні розлади, цей показник був більш ніж удвічі – 16,1%, але в осіб із розладами, пов'язаними зі зловживанням психоактивними речовинами, він зріс ще до 35%, а у тих, хто мав розлади, пов'язані зі зловживанням психоактивними речовинами та супутніми проблемами психічного здоров'я, спостерігалася поширеність протягом усього життя насильства 43,6%.

Одним із найвпливовіших досліджень, спрямованих на роз'яснення деяких складних взаємозв'язків між проблемами психічного здоров'я та іншими факторами ризику насильства, зокрема зловживання психоактивними речовинами, було дослідження оцінки ризику насильства МакАртура [82]. У цьому подальшому дослідженні понад 1000 осіб, виписаних із психіатричної допомоги, використовували самооцінку, триангульовану з інформацією від опікунів та судимістю для оцінки рівня насильства. Дослідження не виявило суттєвої різниці між поширеністю насильства серед пацієнтів та інших людей, які живуть по сусідству, якщо взяти до уваги лише тих, хто не зловживає психоактивними речовинами. Зловживання психоактивними речовинами підвищило рівень насильства серед людей із проблемами психічного здоров'я, а також серед здорових людей, але непропорційно в групі пацієнтів. Елбоген і Джонсон [39] також стверджували, що проблема психічного здоров'я сама по собі не підвищує ризик насильства. Вони оцінили дані про близько 35 000 осіб, які брали участь у Національному епідеміологічному дослідженні США щодо алкоголю та пов'язаних із ним станів. Дослідники виявили, що випадки насильства були дещо вищими серед тих, хто мав проблеми з психічним здоров'ям, але значущими лише

серед тих, хто мав супутнє захворювання, пов'язане з вживанням психоактивних речовин. Дослідники дійшли висновку, що історичні, диспозиційні та контекстуальні фактори були важливішими для визначення ризику майбутнього насильства, ніж проблеми психічного здоров'я. Однак пізніший повторний аналіз цих даних [89] з використанням різних статистичних методів і діагностичних категорій виявив, що люди з важкими психічними захворюваннями значно частіше проявляють насильство, ніж ті, хто не хворіє.

Визначення того, які симптоми проблем психічного здоров'я спричиняють підвищений ризик насильства, потребує подальшого дослідження. На початку 1990-х років дослідники вперше виявили набір симптомів, які називаються симптомами загрози/перевизначення контролю, які здавалися бути пов'язаним із цим ризиком [62]. Симптоми загрози/перевищення контролю – це симптоми марення, які змушують людину відчувати серйозну загрозу та вірити, що зовнішні сили переважають над її самоконтролем. Подальші дослідження взаємозв'язку між симптомами загрози/перевищення контролю та насильством виявили суперечливі висновки: деякі, але не всі дослідження підтверджують зв'язок.

Отже, проблема психічного здоров'я сама по собі є лише помірним прогностичним чинником для насильства, тоді як інші фактори, головним чином зловживання психоактивними речовинами, є більш важливими для прогнозування ризику. Через низькі базові показники проблем психічного здоров'я його фактичний внесок у насильство серед населення є невеликим, і переважна більшість насильства вчиняється особами, які не мають проблем із психічним здоров'ям.

У свідомості громадськості вже давно існує асоціація між проблемами психічного здоров'я та насильством, яка часто пов'язана з моральними та осудливими установками, згідно з якими люди з проблемами психічного здоров'я вважаються ірраціональними, непередбачуваними та небезпечними, і в них підвищений ризик насильства [34].

Однак уявний зв'язок між проблемами психічного здоров'я та насильством, незважаючи на це, часто підкріплюється зображеннями в ЗМІ та іншими культурними уявленнями. Теорія ярликів у соціології припускає, що ярлики виникають, коли певні члени суспільства інтерпретують певну поведінку як девіантну, а потім прикріплюють цей ярлик до окремих людей як засіб ідентифікації та контролю такої поведінки. Теорія ярликів досліджує, хто на кого застосовує який ярлик, чому його застосовує та які наслідки. Наслідки того, що на когось навішують ярлик схильного до насильства лише через те, що він має проблеми з психічним здоров'ям, можуть бути негативними та далекосяжними.

Психологічне насильство – це одна з форм впливу на думки, емоції, відчуття чи стан людини з метою заподіяти їй емоційну чи моральну шкоду. В сімейному середовищі джерелом впливу на емоційний стан людини виступає близька особа, причому це не завжди може бути чоловік; часто сімейним (моральним, емоційним) «тираном» може бути жінка як щодо свого чоловіка чи батьків, так і до дітей [4; 6; 12; 19; 23]. Тому тут важливе значення має емоційний інтелект, який розуміють як здатність усвідомлювати, розуміти і управляти власними емоціями, своїми думками і поведінкою, регулювати свій емоційний стан, а також це вміння управляти емоційними станами інших людей [14].

Психологічне насильство, стверджує О. Зінсу, можна розглядати через так звану призму «дерево залежності», де співзалежність учасників психологічного насильства – це саморуйнівна поведінка, яка виникає на підґрунті агресії, неповаги, деформації правосвідомості, примусу до протизаконних дій; нехтуванням морально-етичними цінностями [9].

Як одну з форм домашнього насильства, що проявляється в образі, приниженні, залякуванні, погрозі, у діях, які спрямовані на обмеження свободи вибору особи, контроль за діями людини та постійне переслідування, емоційну невпевненість та інше, охарактеризували С. Нечипоренко і Ф. Колосов [22]. Факторами ризику появи домашнього

насильства є: склад сім'ї; наявність/відсутність батьків; соціально-психологічні відмінності подружжя; перенесення досвіду сімейного виховання у сім'ю та стосунки з партнером; фізична, соціальна та емоційна ізоляція сім'ї; конфліктні/насильницькі сімейні взаємини [17].

Психологічне насильство – це дії, які самі собою не завдали фізичного болю, проте стали причиною душевних страждань потерпілого, зауважив Р. Кифлюк. Як характерну ознаку, науковець відмітив доволі болюче сприйняття потерпілим і більшу тривалість такого виду насильства порівняно з фізичним насильством, а також імовірність більш відчутних несприятливих наслідків [4].

Насильство щодо жінок є поширеним у всьому світі й присутнє в усіх класах, расах, віках і релігіях. Згідно з Декларацією Організації Об'єднаних Націй, насильство щодо жінок включає будь-який акт гендерного насильства, який призводить або може призвести до фізичної, сексуальної чи психологічної шкоди або страждань жінкам, включаючи погрози таких дій, примус або свавілля. позбавлення волі, незалежно від того, відбувається це в громадському чи приватному житті [92]. Найпоширенішим типом насильства щодо жінок у всьому світі є «домашнє насильство» або фізичне, емоційне та/або сексуальне насильство над жінками з боку їхніх інтимних або колишніх партнерів [50]. Таким чином, сексуальне насильство відноситься до насильства, вчиненого партнером у контексті інтимних стосунків, незалежно від того, визнано воно юридично чи ні. Здійснення сексуального насильства чоловіками-партнерами вважається не лише серйозним порушенням прав людини, але й глобальною проблемою громадського здоров'я. Дійсно, у дослідженні, проведеному в багатьох країнах, оцінки поширеності сексуального насильства протягом життя становили від 13% до 61%, причому більшість оцінок коливалась від 23% до 49% [92]. Подібні цифри були виявлені в опитуванні, яке включало майже 50 країн, у якому від 10% до 52% жінок повідомили, що зазнавали жорстокого поводження з боку партнера в якийсь момент свого життя [50]. Інші дослідження повідомляють

про оцінки від 4% до 49% для фізичного насильства, від 6% до 59% для сексуального насильства та від 15% до 71% для фізичного або сексуального насильства, або обох, з боку інтимного партнера [43].

В США показники сексуального насильства коливаються від 20% до 60% [51], причому вищі показники спостерігаються в штатах, де існує більша економічна, політична та правова нерівність між чоловіками та жінками.

Подібні показники були виявлені у Мексиці, де від 34% до 46% дорослих жінок повідомили про те, що зазнали насильства з боку партнера в шлюбі. Тим не менш, дослідження вказують на існування відмінностей у показниках сексуального насильства між латиноамериканками та нелатиноамериканками, незважаючи на ці подібні оцінки.

З іншого боку, в Японії спостерігаються нижчі показники сексуального насильства порівняно із США, що дослідники пояснюють більш стриманою та скромною культурою Японії, а також прогресом у сфері гендерної рівності. Незважаючи на те, що сексуальне насильство в Японії не настільки виразне, воно залишається серйозним за своєю природою. Зокрема, як в Японії, так і в США, найбільш частими винуватцями нападів і побоїв на членів сім'ї є чоловіки та друзі [59]. Крім того, близько однієї третини жінок-жертв вбивств у Японії вбивають інтимні партнери-чоловіки.

Рівень поширеності сексуального насильства на Кіпрі становить 21%, подібний до 20% показника, зареєстрованого в Канаді [57], але значно нижчий, ніж показники, зареєстровані для зґвалтування подружжя в Болівії (58%), Пуерто-Ріко (46%) і Колумбії (46%) [41].

В Африці спостерігаються вищі показники сексуального насильства: від 20% до 71% африканських жінок повідомляють про насильство з боку своїх партнерів [29]. У звіті підрозділу з питань домашнього насильства та підтримки постраждалих (DOVVSU) Гани зазначено 15 495 випадків побитих жінок у 2011 році, і незважаючи на те, що сексуальне насильство руйнує надії, стандарти та очікування цих жінок, вони, як правило, виправдовують насильницькі стосунки та залишаються в них [27].

В Португалії сексуальне насильство є соціальною проблемою, яка виникла в 1990-ті роки і змінюється залежно від культурних цінностей, що перешкоджає універсальній концептуалізації насильства, незважаючи на багато спільних аспектів [48].

У 2017 році профіль виглядав таким чином: постраждали жінки в романтичних стосунках (86,6%) середній вік 43 роки, одружені (38,2%), мають дітей (41,5%) і працюють (42,7%) [30]. Вчинене насильство може включати фізичне, психологічне та/або сексуальне насильство, різної частоти, тяжкості та інтенсивності [74]. Психологічне насильство, яке включає погрози, надмірні ревності та шантаж, є найжорстокішою формою насильства, оскільки постраждали, як правило, мінімізують таку поведінку та намагаються повністю усвідомити тяжкість насильства [46].

В контексті індивідуальних психологічних особливостей жінок, які постраждали від насильства характерні пасивно-споглядальна позиція, почуття страху, тривожність, терплячість, що доходить до жертвовності, ригідність установок. Варто відзначити й такі характеристики як наявність низької самооцінки, непевненості в собі, залежності від чоловіка, невірноваженості, яка може виявлятися у підвищеній емоційності, вразливості або неадекватних реакціях, агресивності.

Жінки, які нерідко стають постраждалими від насильства, в ситуації конфлікту переважно мають деструктивну модель поведінки, оскільки мають розвинені невротичні механізми психологічного захисту – схильність до стереотипної поведінки, регресу в стані підвищеної збудливості, тощо. Для того ж, щоб діяти конструктивно в конфлікті, необхідно вийти за межі ситуації, побачити її під іншим кутом зору і змінити власні стереотипи поведінки.

Серед індивідуальних психологічних характеристик жінок, що найчастіше страждають від сімейного насильства спостерігається також низький рівень самоусвідомлення: вони погано усвідомлюють себе як людину, втратили власне Я, не орієнтуються у своїх потребах та бажаннях,

мають виражений мазохістичний компонент, який базується, вочевидь, на негативному досвіді власного дитинства. Дійсно, постійне насильство має наслідком особистісні зміни. До соціально-психологічних особливостей жінок постраждалих від сімейного насильства також відносимо: невисокий освітній та культурний рівень, амбівалентність, порушення статевої ролі ідентифікації [24].

Існує велика кількість припущень і припущень серед населення в цілому щодо жінок, які залишаються у жорстоких стосунках, причому багато з них покладають найбільшу провину на постраждалу, припускаючи, що ці жінки сприяють насильству через певні недоліки особистості та мазохістські риси. Однак ці припущення більше не приймаються, оскільки дослідження останніх десятиліть показали, що жінки, які зазнають фізичного, сексуального чи психологічного насильства з боку своїх партнерів, не отримують задоволення від своїх страждань.

1.2. Психологічні особливості насильників, кривдників, агресорів у працях зарубіжних чи вітчизняних вчених

Агресія – це поведінка яка направлена на адаптацію людини шляхом задоволення актуальної потреби в умовах стресу, фрустрації або депривації. Агресію слід відрізнити від агресивності, яка є готовністю людини до проявів агресії. Насильство – це поведінка яка направлена на заподіяння шкоди іншим або собі. Агресія – це не завжди насилля, але насильства без агресії не існує. При насильстві сила направлена на руйнування, при агресії на захист. Насилля завжди вторгається в фізичний або психічний простір іншої людини, агресія – ні. При насильстві інша людина розглядається як об'єкт, який або задовольняє потреби або ні, при агресії інша людина є суб'єктом взаємодії. Таким чином агресія, на відміну від насильства, необхідна для відстоювання свої потреб, своїх цінностей тощо. Є дуже багато теорій виникнення агресії: афективно-динамічна модель, психодинамічна [42], соціодинамічна теорія [53], фрустраційна [36], аверсійно-стимульована агресія [32], модель

соціального навчання агресивної поведінки [31], когнітивна модель агресії, модель переносу збудження [95], модель агресивної поведінки в залежності від рівня фізіологічного збудження [96], теорія оперантного обумовлення агресії [63; 78], еволюційно-психологічна модель агресивної поведінки [33]. Усі ці теорії мають право на існування та висвітлюють окремі аспекти агресивної поведінки, як й окремі психічні процеси відображають окремі властивості навколишнього світу.

Спочатку з'являється адаптаційна проблема, наприклад є ризик, що партнер залишить дані відносини. На деякі адаптаційні проблеми є еволюційні рішення у вигляді агресивної поведінки [78]. З'явиться чи ні агресивна поведінка буде залежати від наступних факторів:

- рівень фізіологічного збудження (чим вищий рівень емоційного збудження – тим вірогідніше агресія) та/або хибна атрибуція цього збудження (якщо причиною психічного збудження, навіть не дуже значного, вважається слова або дії партнера, то ймовірність агресивної поведінки збільшується, та навпаки) [96];

- негативне або позитивне підкріплення агресивної поведінки в минулому (якщо агресія призводила до вирішення проблеми та задоволення потреб, то ризик агресивної поведінки збільшується) [63; 78] або був свідком агресивної поведінки та насилля між батьків в дитинстві [31];

- поява стану фрустрації або є аверсивні подразники (наприклад біль, шум, дим цигарок тощо) [32] та внаслідок цього домінування емоції гніву, але не страху (гнів збільшує ймовірність агресивної поведінки, поява страху зменшує таку ймовірність) [95].

Є дуже багато різноманітних факторів та психологічних особливостей агресора та постраждали, які можуть збільшувати ймовірність агресивної поведінки та насильства, в тому числі й сексуального, у сім'ї. Умовно усі фактори ми можемо поділити на дві великі групи: це фактори, які пов'язані з агресором, та фактори, які пов'язані з постраждалими від насильства.

Психологічні особливості агресора та постраждалого дуже часто співпадають, через що насильство в сім'ї існує дуже багато часу, та часто влаштовує обидві сторони, як це не звучить парадоксально. Насильство частіше застосовують чоловіки які мають низький рівень освіти, були свідками жорстокого відношення батька до матері, до яких застосовувалося насильство у дитинстві, які зловживають алкоголем, відчують перевагу над жінками та вірять в домінування чоловіків в суспільстві та схвалюють гендерну нерівність.

Індивідуальні характеристики особистості кривдника, які можуть сприяти домашньому насильству [8]:

- знижений рівень інтелекту та емоційна нечутливість кривдника;
- негативне ставлення до соціального оточення, що викликає у особи почуття незадоволеності, неадекватні очікування щодо інших членів сім'ї;
- низький рівень / брак соціальних навичок, низька компетентність у вирішенні конфліктів, у запиті про допомогу, у подоланні стресу тощо;
- особливості особистості: агресивність, емоційна лабільність, залежність, замкнутість, імпульсивність, низька самооцінка, низька стресостійкість, низький рівень емпатії, підозрілість, проблеми самоідентифікації, ригідність, роздратованість, схильність до домінування, тривожність;
- проблеми із соматичним здоров'ям.
- психологічні і психічні проблеми кривдника (від знервованості, депресивності до суїцидальної поведінки і психотичних розладів).

Загальний психологічний портрет кривдника [13]:

Емоційний стан:

- відчуття повсякденності факту насильства в сім'ї.
- емоційна лабільність;
- зловживання ПАР для «набуття рівноваги»;

- почуття правоти завжди і в усьому;
- систематична агресивна поведінка;
- страх щодо суспільства, начальників;
- хронічний дистрес;

Етика, мораль:

- готовність вирішувати всі питання силою;
- готовність до того, щоб близькі люди втратили свою гідність;
- прийняття етики стосунків у своїй батьківській сім'ї, яка є (була) дисфункціональною чи авторитарною, за норму;
- установки на те, що заради нього чи його цілей близькі, насамперед партнерка, повинні жертвувати всім;

Життєві вміння:

- відсутність вмінь змінювати звичні стереотипи та шукати нові шляхи вирішення проблем;
- відсутність практики одержання психологічної допомоги і віри в те, що саме йому це дуже потрібно;
- низька культура подолання стресів та травм (у всіх гріхах звинувачує не себе, а інших);
- низький рівень встановлення партнерських стосунків;
- низький рівень релаксації (не вміє розслаблятися, відпочивати).

Інтелект:

- брак знань щодо Міжнародного законодавства та Законодавства України;
- відсутність вмінь обговорювати проблеми та робити адекватні ситуації висновки;
- гіпертрофована жага особисто приймати всі рішення;
- міф про власну особливу роль та особливі здібності;
- наявність власної точки зору, що не підлягає змінам та обговоренню;

- рівень культури частіше низький, але бувають кривдники з високим рівнем культури та загальної обізнаності;

- своє власне уявлення про владу;

Мотиви:

- віра в те, що життя потерпілої та дітей ніщо у порівнянні з власним;

- віра в те, що кохання може бути і з кулаками;

- віра в те, що саме він знає, в чому щастя дружини (потерпілої) та дітей;

- влада за всяку ціну;

- подолання своїх дитячих комплексів за допомогою насильства щодо близьких людей;

- реалізація своєї систематично агресивної поведінки, без прийняття на себе вини і відповідальності;

- страх перед змінами у своєму житті (наприклад, якщо дружина піде працювати);

Особистісні риси:

- авторитарність;

- агресивність;

- відсутність вмінь партнерського співіснування;

- гіпертрофоване бажання бути лідером;

- дратівливість;

- порушення закономірностей раннього розвитку людини, що проявляється у протизалежних моделях поведінки, униканні близькості;

- співзалежність від інших людей;

- травмованість;

Психологічні наслідки створення особою ситуації насильства у сім'ї:

- відчуття приреченості завжди бути агресором;

- готовність до систематичної агресивної поведінки у сім'ї;

- неадекватність самооцінки;
- нестійкість ціннісних орієнтацій;
- стигматизація всіх оточуючих;
- страх втратити владу у сім'ї;
- формування вмінь керувати і бути агресивним у ситуації насильства;

Самооцінка:

- втрата віри в близьких і гіпертрофована віра в себе;
- завищена чи прихована занижена самооцінка при бажанні мати високу самооцінку;
- дитячі психологічні травми, намагання вирішити проблему через штучне підняття своєї самооцінки і штучне зниження самооцінки близьких людей;
- стигматизація близьких людей та нав'язування їм соціальних ролей: «нероба», «нікчема», «погана господиня», «погана мати», «невігласка» задля штучного підняття своєї власної самооцінки;

Цінності:

- відсутність у оточуючих сумнівів щодо його обдарованості, здатностей;
- власна кар'єра;
- власне самоствердження, зокрема за рахунок інших осіб;
- мати людину, яка повинна його обслуговувати і йому служити (що виправдовується «благом» родини);
- цінності запозичуються від батьківської (часто дисфункціональної чи авторитарної) родини [1].

Найпоширенішою мотивацією жорстокої поведінки є влада та контроль над жертвою. Зловмисники є одержимими, хоча вони зазвичай заперечують свої дії щодо звинувачення та контролю над жертвою, а з іншого боку, невпевнені в собі та страждають від нелікованих проблем психічного

здоров'я, включаючи депресію та суїцидальні думки [60]. Найпоширеніші тактики кривдника – це приниження, заперечення, деструктивна критика, глузування, контроль, присоромлення, звинувачення, звинувачення, заперечення, емоційне нехтування та ізоляція [72]. Шейх А. М. виявив у дослідженні, що психологічне насильство і дистрес зловживання психоактивними речовинами в дитинстві асоціююся з підвищеним ризиком незадоволеності дружбою в дорослому віці. Невдоволення дружніми стосунками в зрілому віці було пов'язане з підвищеним ризиком психіатричних проблем у зрілому віці [76].

Емоційна травма може викликати каскад нейробіологічних подій, які мають довготривалі наслідки, навіть змінюючи експресію генів. Раннє жорстоке поводження та зневага можуть порушити регуляцію нейробіологічної системи дитини, що розвивається, зменшивши її стійкість до стресових подій, що призведе до подальших проблем емоційної регуляції. Діти, які зазнали фізичного чи емоційного насильства, як правило, звертають більше уваги на знаки, які містять гнів, і є підвищеною чутливістю до погроз. Несприятливий ранній соціальний досвід, такий як емоційне насильство або інституціоналізація, може вплинути на структуру та функцію префронтальної кори. Було показано, що вплив повторюваних емоційних стресових факторів, навіть за відсутності діагнозу посттравматичного стресового розладу (ПТСР), посилює утворення синапсів і ріст дендритів у базолатеральному мигдалеподібному тілі, ретракції дендритів у гіпокампі та поведінку, подібну до тривоги, проти специфічних тригери, такі як фобія відкритого простору. Під час розповіді емоційно травмуючої події відбувається активація лімбічної системи, правої мигдалини, орбітофронтальної кори та передньої поясної звивини. Нейровізуалізаційні дослідження пацієнтів із посттравматичним стресовим розладом виявили гіпоактивність лобової частки, передньої поясної частини та таламуса, що вказує на вплив ПТСР на виконавчу функцію, увагу та когнітивну, меморіальну, афективну та соматосенсорну інтеграцію. Одним із найбільш повторюваних знахідок у

дослідженнях за участю пацієнтів з ПТСР є зниження активації дорсолатеральної префронтальної кори. Дослідження також виявили негативну кореляцію між дорсолатеральною префронтальною корою та активацією мигдалини. Нейровізуалізаційні дослідження послідовно показували, що пацієнти демонстрували підвищену активацію лобової частки [44].

Особисті ресурси відіграють вирішальну роль у здатності людини справлятися зі стресом. Ці ресурси можуть включати соціальну підтримку, оптимізм, стійкість, самоефективність, навички подолання та духовність. Включення стратегій для покращення цих особистих ресурсів може бути ефективним підходом, який допоможе людям подолати стрес та його негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я [3].

Газлайтінг – це форма психологічної маніпуляції, яка спрямована на те, щоб посіяти зерно сумніву в цільовій особі чи членах цільової групи, змушуючи їх поставити під сумнів власну пам'ять, сприйняття та здоровий глузд. Використовуючи постійне заперечення, неправильне спрямування, протиріччя та брехню, він намагається дестабілізувати жертву та позбавити законності її переконань [37; 69]. Соціопати та нарциси використовують тактику газлайтінгу. Соціопати постійно порушують суспільні звичаї, порушують закони та експлуатують інших, але, як правило, також є переконливими брехунами, які постійно заперечують правопорушення. Таким чином, деякі, хто став жертвою соціопатів, можуть сумніватися у власному сприйнятті [84]. Насильник хоче повністю контролювати почуття, думки чи дії жертви. Зловмисник обережно емоційно ображає жертву ворожими, образливими або примусовими способами [38]. Ознаками газлайтінгу є приховування інформації від жертви, протидія інформації, щоб відповідати точці зору кривдника, приниження інформації, словесні образи (зазвичай у формі образливих жартів), блокування та відволікання уваги жертви від зовнішніх джерел, применшення цінності жертви та підрив жертви поступово послаблюючи їх і їхній процес мислення [40]. Три

найпоширеніші методи газлайтингу: приховування, зміна та контроль. Зловмисник хоче приховати речі та інформацію від жертви, змінити щось про жертву так, щоб жертва втілилася у фантазії кривдника, і повністю контролювати жертву [47].

Газлайтінг на робочому місці може статися, коли люди виконують дії, які змушують колег сумніватися в собі та своїх діях таким чином, що шкодить їхній кар'єрі [73]. Постраждала може бути навмисно зроблена предметом пліток, постійно дискредитована чи допитана, намагаючись зруйнувати її довіру. Зловмисник може перенаправляти розмову на передбачувані помилки чи помилки [93]. Газлайтінг може бути вчинений будь-яким колегою і може бути особливо згубним, якщо кривдником є керівник [77].

Газлайтінг, особливо якщо він тривалий, може викликати тривогу, депресію і навіть психоз. Психологічне насильство спричиняє формування розумових вузлів із когнітивними та емоційними пошкодженнями. Цей тип кривдників (газлайтер) любить розбивати інтроспективне дзеркало жертви, щоб жертва почала сумніватися в собі. Дуже сильною зброєю газлайтерів є плітки. Зловмисники часто обмовляють своїх жертв і часто дуже наполегливо брешуть. Газлайтери люблять сумніватися в розсудливості жертви, щоб жертва втратила довіру. Газлайтери часто мають подвійні стандарти, тому цільова особа відчувається ізольованою та маргіналізованою. Дуже популярною тактикою є поведінка тепло-холод. Злочинець іноді кидає жертву в позитивне підкріплення, щоб заплутати жертву [75], а решту часу поводить дуже образливо і холодно. Газлайтери також люблять проектувати свої недоліки на жертву та красти у жертви творчі ідеї та заслуги.

Газлайтери використовують токсичні емоції (патологічні негативні емоції), такі як ненависть і заздрість, щоб завдати шкоди емоційному та когнітивному здоров'ю жертви. Постраждала ніколи не повинна засвоювати негативні емоції та думки кривдника про себе. Дуже важливо

використовувати тільки здорові негативні емоції (наприклад, здоровий гнів), захищаючи кривдника, і уникати розвитку патологічних негативних емоцій (ненависті, люті, депресії, патологічного сорому, патологічної тривоги). Дуже важливо не відчувати ненависті до кривдника, оскільки ненависть завжди токсична для емоційного здоров'я. Постраждала завжди повинна шукати позитивні стимули, щоб підтримувати баланс між позитивними та негативними емоціями та думками. Після завершення конфлікту з кривдником дуже важливо відновити гомеостаз розуму і відчувати позитивні емоції (любов, радість, вдячність), а також позитивно думати про себе.

Наклеп – це неправдива заява про особу, яка публікується як констатація факту, яка завдає шкоди особистій та/або професійній репутації або завдає інших збитків, зокрема фінансових втрат і емоційних страждань. Наклеп можна визначити як усне повідомлення неправдивих тверджень, які шкодять репутації особи. Наклеп – це акт спілкування, який змушує когось ганьбити, висміювати, зневажати, принижувати оцінку суспільства, втрачати статус роботи чи заробіток або іншим чином псувати репутацію [45].

Наклепник створює в суспільстві хибний образ жертви і створює вороже середовище. Наклеп особливо небезпечний, якщо наклепник заздрить жертві. У людей, які слухають або читають брехню про жертву, формується ілюзорне сприйняття, ментальні конструкції про жертву. Наклепник створює упередження в суспільстві, щоб жертва завжди сприймалася негативно, незважаючи на правдиві факти. Метою наклепу є виведення постраждалих з ладу в приватному та професійному житті. Наклеп може завдати серйозної психологічної шкоди. Наслідками можуть бути депресія, тривога, саморуйнування, синдром розбитого дзеркала (деформована картина про себе, інтерналізація негативних емоцій і думок кривдника, заплутаність розуму, деструктивна самокритика, низька самооцінка, сильний комплекс неповноцінності, сильна соматизація емоційний біль, підвищена сугестивність), суїцидальні думки та суїцид.

Знуцання і образи є потужною зброєю в булінгу та мобінгу. Висміювання використовується для дестабілізації та приниження жертви, і це може мати шкідливий вплив на психічне здоров'я постраждалих. Глузування часто асоціюється із заздрістю та відсутністю конструктивної самокритики. Особливо небезпечно, коли є група однолітків, колег чи інших людей, які разом знущаються та принижують. Ображений індивід може втратити впевненість у собі та статус у певному соціальному середовищі. Знуцання також можна використовувати як спосіб маніпуляції з метою дискредитації суперника. Іноді насмішка може бути дуже дискретною, наприклад, дискретна насмішка в поєднанні з напористою поведінкою та пасивною агресією може викликати підсвідомі вузли негативних почуттів у свідомості постраждалих. Якщо розглядати глузування як ворожу поведінку, то здоровий гумор можна розглядати як дружню поведінку. Самознуцання характерне для осіб із заниженою самооцінкою та комплексом неповноцінності. З іншого боку, самореферентний гумор асоціюється з конструктивною самокритикою та смиренністю. Люди з хорошим почуттям гумору ніколи не втрачають своєї гідності.

Булінг – це систематичне зловживання владою, яке визначається як агресивна поведінка або навмисне заподіяння шкоди, яке здійснюється неодноразово та передбачає дисбаланс сил. Булінг є основним фактором ризику поганого фізичного та психічного здоров'я та зниження адаптації, включаючи формування тривалих стосунків, інтеграцію в роботу та економічну незалежність [91]. Кібербулінг або кіберпереслідування – це форма залякування або переслідування за допомогою електронних засобів. Кібербулінг також відомий як онлайн-булінг [80]. Постраждалі від кібербулінгу можуть мати нижчу самооцінку, посилення суїцидальних думок і різні емоційні реакції, включаючи страх, розчарування, злість і депресію [52]. Інтернет-тролінг є поширеною формою кіберзалякування з метою викликати реакцію, перешкоди або для власної розваги [35]. Кіберпереслідування – це інша форма знущань або переслідувань, яка

використовує електронні засоби зв'язку для переслідування, що може становити реальну загрозу [79]. Постраждали від кібербулінгу можуть відчувати утворення вузлів негативних емоцій і думок, що призводить до тривоги та депресії. Ці вірусні психічні вузли, спричинені кіберпереслідуваннями, є реальними, а також емоційним болем. Б'юті-булінг – це тип булінгу, який ґрунтується на стереотипах краси та ідеалах краси як для жінок, так і для чоловіків, але частіше зустрічається серед жінок. Тих, хто не вписується в стереотипи краси і не хоче слідувати б'юті-трендам, ображають або знущаються ті, хто пропагує такі тренди. Через знущання над красою багато жінок відчують, що зобов'язані користуватися макіяжем, носити дорогий дизайнерський одяг, бути худими та мати ідеальну зачіску. Чоловіки також вимушені мати ідеальне мускулисте тіло, носити дорогий одяг та аксесуари. І чоловіки, і жінки вважають, що вони зобов'язані пройти непотрібні косметичні операції. Знущання щодо краси може спричинити багато емоційних страждань і безліч психологічних проблем, таких як низька самооцінка, комплекс неповноцінності, комплекс потворності, соціальна тривожність, депресія, нервова анорексія та булімія.

Мобінг (знущання на роботі) відноситься до форми психологічного переслідування, яке відбувається на робочому місці, під час якого жертва систематично і безперервно переслідується протягом тривалого періоду часу. Результати дослідження, в якому було проаналізовано загалом 35 судових вироків, показали, що тривалість кампанії мобінгу становила в середньому 1,5 року, а переслідування відбувалися щодня в більшості випадків. У більшості випадків (48,6%) мобінг стався у приватній компанії. Стать постраждалих, які повідомили про досвід мобінгу, була переважно жіночою (54,3%), а середній вік постраждалих становив 44,54 роки. Постраждалих класифікували як полонених (34,3%), цапів відпущення (22,9%), амбітних (22,9%), пасивних (14,3%) та іпохондриків (5,7%). Мобери були переважно чоловіками (71,4%) і в середньому 53,20 років. Їх класифікували як випадкових (34,3%), садистів (31,4%), підбурювачів (22,9%) і холериків

(11,4%). Свідків у більшості випадків описували як активних, тоді як асиметрія влади була вертикальною. У середньому постраждалі зазнали 4,9 видів домагань, і найбільш згадуваними наслідками були тривожний розлад і фізичні симптоми. Мотиви для початку кампанії мобінгу були пов'язані переважно з труднощами у стосунках [64].

Мобінг може бути вертикальним (мобер займає позицію влади), горизонтальним (мобер займає ту ж позицію влади, що й жертва) або комбінованим (жертва зазнає мобінгу з обох сторін). Найпоширенішими прийомами мобінгу є забагато роботи (синдром вигорання), повна відсутність роботи (мобінг порожнього столу), неправильні завдання (жертві доручають завдання, яких немає в посадовій інструкції), наклепи, словесні образи, сексуальні домагання, фізичний напад, соціальна ізоляція, порушення основних прав людини та працівників, знуцання та газлайтинг.

Синдром велосипедиста – це модель поведінки, коли суб'єкт («велосипедист») піддається жорсткому поводженню з боку вищого суб'єкта та знущається над підлеглим. Ця патологічна модель поведінки зазвичай спостерігається в нездоровому професійному середовищі. У корумпованих і тоталітарних системах існує ланцюжок велосипедистів від вищого керівника (боса) до найслабшої ланки. Тільки головний лідер і найслабша ланка не є велосипедистами. Найвищий лідер – абсолютний кривдник, а найслабша ланка – абсолютна жертва. Всі інші між вищим керівником і найслабшою ланкою є велосипедистами, а це означає, що всі вони зазнають знуцань з боку начальства та знущаються над підлеглими. У кожного велосипедиста в цьому ланцюжку насильства є принаймні один кривдник і принаймні одна жертва. У ланцюжку велосипедистів у всіх, крім верхівки, багато психічних вузлів, спричинених систематичним зловживанням, особливо у найслабшої ланки. Оскільки найслабша ланка ніколи не займає позицію влади, вона чи вона страждає найбільше. Топ-лідер, як правило, соціопат або психопат, який насолоджується стражданнями інших людей. Щоб запобігти синдрому велосипедиста, дуже

важливо, щоб роботодавці та працівники, начальники та підлеглі, керівники та послідовники однаково мали баланс між своїми правами та обов'язками. У недемократичних і несправедливих системах роботодавці (боси, керівники) мають більше прав, ніж обов'язків. При цьому працівники (підлеглі суб'єкти, послідовники) мають більші обов'язки, ніж права, а часто взагалі не мають прав, а лише обов'язки.

Соціальний ляльковод – це психологічно шкідлива форма психічного переслідування, під час якої ляльковод навмисно спотворює уявлення постраждалого про реальність. Соціальний ляльковод створює навмисно розпливчасту ситуацію, а потім дозволяє ляльці заповнити прогалини, але рамки завжди чітко встановлюються ляльководом. Отже, маріонетка несвідомо виконує цілі ляльковеда [65]. Соціальний ляльковод на роботі – це різновид мобінгу, при якому постраждалий неусвідомлено виконує цілі мопера, причому собі на шкоду.

В українських джерелах існує низка понять, пов'язаних з характеристиками професійної безпеки особистості: професійна адаптованість, нервово-психічна стійкість і стрес (копінг-поведінка), професійна мобільність, працездатність, професійна зрілість, професійна ідентичність тощо. розуміння рівня загальної готовності фахівця до відповідної професійної діяльності. Також було проведено значну кількість досліджень, в яких вивчалось співвідношення особистісних властивостей і потреб професійної діяльності [61].

Працівники, перебуваючи тривалий період у стресових умовах, перевантажені професійними обов'язками, за відсутності необхідного часу для відпочинку та відновлення, зазнають професійної деформації, а згодом – деперсоналізації особистості. У цьому разі людина стає байдужою до улюбленої професійної діяльності та комунікації, знижується продуктивність її праці. З іншого боку, указаний стан може супроводжуватися зростанням агресивних реакцій як у виробничих стосунках, так і у сфері особистісних контактів, зокрема сімейних. Підвищена агресивність є деструктивним

чинником, що знижує ефективність налагодження міжособистісної комунікації, а відтак негативно впливає на продуктивність життєвої активності особистості загалом. Схильність до прояву вказаної властивості часто супроводжується різними формами девіантної поведінки, що призводить до погіршення криміногенної ситуації в суспільстві. Указані факти свідчать про необхідність вивчення причин, які становлять їх підґрунтя, із метою забезпечення профілактики таких форм поведінкових реакцій [16].

Висновки до розділу 1

Насильство – це поведінка яка направлена на заподіяння шкоди іншим або собі. Насилля завжди вторгається в фізичний або психічний простір іншої людини, як розглядається як об'єкт, який або задовольняє або не задовольняє потреби. Психологічне насильство може бути охарактеризовано як форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, що ображають честь та (або) гідність, спрямовані на порушення психологічної рівноваги, обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи. Ознаками психологічного насильства є: пригнічення особистості людини, форма тиранії; повторюваність у часі; спрямованість на виведення особи з психологічної рівноваги та/або порушення її психологічних меж; обмеження волевиявлення особи.

Різні форми насильства жорстокої людської поведінки залишаються проблемою для сучасного суспільства. Психологічне насильство іноді залишається непоміченим як постраждалими, які можуть глибоко заглушити

наслідки насильства в підсвідомості, так і навколишнім суспільством. Вирішальне значення має розпізнавання та припинення психологічного насильства на ранній стадії, до того, як потерпілому буде завдано серйозної чи навіть постійної психологічної та фізичної шкоди. Суспільство має працювати над засобами запобігання та припинення образливої поведінки, і це може включати навчання (з раннього дитинства протягом усього життя) гарним манерам, доброзичливій поведінці, правам людини, а також способам розпізнавання та захисту від кривдника.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Аналіз вибірки та методик дослідження

З метою вивчення психологічних особливостей осіб схильних до агресії та насильства нами було розроблено емпіричне дослідження. Вибірка складалась із 50 осіб, які хоча б раз були агресорами та кривдниками в стосунках: 25 осіб чоловічої статі та 25 осіб – жіночої, віком від 20 до 30 років.

Для вивчення психологічних особливостей осіб схильних до агресії та насильства було проведено наступні етапи:

1. Організаційний етап. На цьому етапі була обґрунтована актуальність дослідження, сформульовано мету, об'єкт, предмет і завдання емпіричного дослідження.

2. Вибір психологічного інструментарію. На другому етапі використовувалися три методики:

Методика К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» (Додаток А), де досліджувалися різні аспекти поведінки в

конфлікті, такі як суперництво, пристосування, компроміс, уникнення, співпраця.

Опитувальник агресивності А. Басса та А. Дарки (Додаток Б), що визначав різні прояви агресивної поведінки особистості, такі як фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм, дратівливість, підозрілість, образа, відчуття провини.

Методика «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман (Додаток В), спрямована на вивчення різних стратегій управління стресом. Оцінювання проводиться за 8 субшкалами: конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка.

3. Емпіричне дослідження. На третьому етапі було проведено емпіричне дослідження, а також обробка отриманих результатів, що дозволило виявити переваги конкретних копінг-стратегій у жінок і чоловіків схильних до агресії та насильства за допомогою математичної статистики.

4. Аналіз та інтерпретація результатів. На четвертому етапі був проведений аналіз і інтерпретація отриманих результатів, формулювання висновків дослідження.

Методика К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» (Додаток А) дозволяє виявити звичні методи реагування на конфліктні ситуації. Ця методика дозволяє також оцінити рівень адаптації кожного члена колективу до спільної діяльності. В основі типології конфліктної поведінки К. Томаса два стилі поведінки – це кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених до конфлікту, і наполегливість, для якої характерний акцент на захисті власних інтересів. Відповідно до цих двох основних вимірів Томас виділяє такі способи регулювання конфліктів:

а) змагання (суперництво), найменш ефективний спосіб поведінки у конфліктах, виявляється у прагненні домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду другому. Це найбільш небезпечний стиль, який може перевести

зовнішній конфлікт у пряму конфронтацію та зіткнення із застосуванням сили;

б) пристосування, що означає, на противагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів для другого, надто часте використання цього стилю, незалежно від змісту ситуації, що рано чи пізно призводить до зростання напруженості внутрішніх конфліктів і всіма наслідками, що з цього випливають;

в) компроміс як угоду між учасниками конфлікту, досягнуте шляхом взаємних поступок. Люди із цим стилем прагнуть примирити суперечливі інтереси різних партнерів зі своїми власними. Суперечність, що викликала конфлікт, природно, не дозволяється, а маскується і тимчасово заганяється всередину за допомогою часткових поступок та жертв з боку кожного учасника конфлікту;

г) уникнення (втеча), для цього способу характерна відсутність прагнення до кооперації, і відсутність тенденції до досягнення своїх цілей. Цей стиль неспроможний вирішити протиріччя, що лежить в основі конфлікту, тому що особистість не визнає взагалі ці протиріччя як реально існуючі. Цей стиль властивий людям із зниженою самооцінкою та недостатньо розвиненим соціальним інтелектом. Так само як і інші, стиль уникнення породжує посилення внутрішніх конфліктів;

д) співробітництво, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін.

К. Томас вважає, що, уникаючи конфлікту, жодна зі сторін не досягне успіху у випадках конкуренції, пристосування та компромісу або один із учасників виявляється у виграші, а інший програє або обидва програють, оскільки йдуть на компромісні поступки. І лише в ситуації співпраці обидві сторони перебувають у виграші. Цей спосіб поведінки є найактивнішим і дієвим у сенсі визначення результату конфліктної ситуації. Найбільш конфліктним вважається стиль суперництва; Уникнення та пристосування

характеризуються пасивною формою поведінки. Компроміс займає хіба що проміжне становище, поєднуючи у собі активну і пасивну форми реагування.

Опитувальник складається з 60 тверджень, згрупованих у 30 пар (Додаток А). Щоб визначити, до якого типу схиляється респондент, йому пропонується, уважно прочитавши кожне з подвійних висловлювань, вибрати те з них, яке є найбільш характерним для нього. Отримані в результаті дослідження дані співвідносяться з ключем. Кількість балів, набраних індивідом за кожною шкалою, дає уявлення про виразність у нього тенденцій до прояву відповідних форм поведінки у конфліктних ситуаціях [25].

Опитувальник агресивності А. Басса та А. Дарки (Додаток Б) складається з 75 питань. Він призначений для діагностики агресивних та ворожих реакцій. Під агресивністю розуміється властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єктно-об'єктних відносин. Ворожість сприймається як реакція, що розвиває негативні почуття, оцінки людей та подій. Створюючи свій опитувальник, що диференціює прояви агресії та ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили такі види реакцій:

1. Фізична агресивність – використання фізичної сили проти другої особи.
2. Непряма – агресія, спрямована іншу особу чи ні кого не спрямована.
3. Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів за найменшого збудження (запальність, грубість).
4. Негативізм – опозиційна манера у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти звичаїв і законів.
5. образа – заздрість та ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії.
6. Підозрілість – в діапазоні від недовіри та обережності по відношенню до людей до переконання, що інші люди планують і завдають шкоди.

7. Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, небезпеки).

8. Почуття провини – висловлює ймовірне переконання суб'єкта у тому, що він є поганою людиною, а також докори совісті, що відчуються ним [7].

Методика «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман призначена для визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різних галузях психічної діяльності, копінг-стратегій. Цей опитувальник вважається першою стандартною методикою в галузі вимірювання копінгу. Методика була розроблена Р. Лазарусом та С. Фолкман у 1988 році.

Подолання життєвих труднощів, як стверджують автори методики, є когнітивними і поведінковими зусиллями індивіда, що постійно змінюються, з метою управління специфічними зовнішніми та (або) внутрішніми вимогами, які оцінюються ним як такі, що піддають його випробуванню або перевищують його ресурси. Завдання подолання негативних життєвих обставин полягає в тому, щоб або подолати труднощі, або знизити їх негативні наслідки, або уникнути цих труднощів, або витерпіти їх. Можна визначити типову поведінку як цілеспрямовану соціальну поведінку, що дозволяє впоратися зі складною життєвою ситуацією (або стресом) способами, адекватними особистісним особливостям та ситуації, – через усвідомлені стратегії дій. Ця усвідомлена поведінка націлена на активну зміну, перетворення ситуації, що піддається контролю, чи адаптацію до неї, якщо ситуація не піддається контролю. При такому розумінні воно важливе для соціальної адаптації здорових людей. Його стилі та стратегії розглядаються як окремі елементи свідомої соціальної поведінки, за допомогою яких людина справляється з життєвими труднощами.

Методика складається з 50 тверджень щодо поведінки у важкій життєвій ситуації та містить в собі 8 субшкал. Досліджуваний повинен оцінити, як часто дані варіанти поведінки виявляються в нього.

Опис субшкал:

Конфронтація. Вирішення проблеми за рахунок не завжди цілеспрямованої поведінкової активності, здійснення конкретних дій. Часто стратегія конфронтації розглядається як неадаптивна, проте за помірною використання вона забезпечує здатність особистості до опору труднощам, енергійність і підприємливість під час вирішення проблемних ситуацій, вміння відстоювати власні інтереси.

Дистанціювання. Подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок суб'єктивного зниження її значущості та ступеня емоційної залученості до неї. Характерне використання інтелектуальних прийомів раціоналізації, перемикання уваги, усунення, гумору, знецінення тощо.

Самоконтроль. Подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок цілеспрямованого придушення та стримування емоцій, мінімізації їх впливу на сприйняття ситуації та вибір стратегії поведінки, високий контроль поведінки, прагнення самовладання.

Пошук соціальної підтримки. Вирішення проблеми за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної та дієвої підтримки. Характерні орієнтованість на взаємодію з іншими людьми, очікування підтримки, уваги, поради, співчуття, конкретної дієвої допомоги.

Прийняття відповідальності. Визнання суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми та відповідальності за її вирішення, у ряді випадків з виразним компонентом самокритики та самозвинувачення. Виразність даної стратегії у поведінці може призводити до невиправданої самокритики та самобичування, переживання почуття провини та хронічної незадоволеності собою.

Втеча-уникнення. Подолання особистістю негативних переживань у зв'язку з труднощами за рахунок реагування на кшталт ухилення: заперечення проблеми, фантазування, невиправдання очікувань, відволікання

тощо. При виразній перевазі стратегії уникнення можуть спостерігатися інфантильні форми поведінки у стресових ситуаціях.

Планування розв'язання проблеми. Подолання проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації та можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду та наявних ресурсів;

Позитивна переоцінка. Подолання негативних переживань за рахунок її позитивного переосмислення, розгляд її як стимулу для особистісного зростання. Характерна орієнтованість на надособистісне, філософське осмислення проблемної ситуації, включення їх у ширший контекст роботи особистості над саморозвитком [18].

2.2. Аналіз та інтерпретація даних

Результати аналізу діагностики за методикою К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» дають можливість наступне: у жінок більш виражене суперництво та уникнення, у чоловіків більш виражене суперництво, а співпраця однаково виражена в обох статей.

Аналіз результатів, показав, що у 19 респондентів чоловічої статі (76%) домінує суперництво, у 3 респондентів (12%) – співпраця, у 3 респондентів (12%) – уникнення. У 15 респондентів жіночої статі (60%) домінує суперництво, у 3 респондентів (12%) – співпраця, у 3 респондентів (12%) – компроміс, у 4 респондентів (16%) – уникнення.

Результати діагностики демонструють таблиця 2.1 та рисунок 2.1.

Таблиця 2.1

Показники стилю поведінки в конфліктній ситуації у чоловіків та жінок за методикою К. Томаса

Респондент	Типи поведінки в конфлікті	
	Особи чоловічої статі (к-ть)	Особи жіночої статі (к-ть осіб)

	осіб)									
	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Прийняття	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Прийняття
1	12	2	2	8	4	5	12	5	5	3
2	12	5	5	5	3	12	3	8	3	4
3	12	6	5	5	2	12	7	4	4	3
4	12	5	5	5	3	12	6	5	5	2
5	12	5	5	5	3	12	5	5	5	3
6	12	4	4	6	4	4	4	4	12	6
7	12	4	4	6	4	12	5	6	5	2
8	12	5	5	5	3	4	4	4	12	6
9	12	4	4	6	4	12	4	6	4	4
10	12	4	6	4	4	4	4	12	6	4
11	12	5	4	5	4	4	12	4	6	4
12	12	5	5	4	4	12	5	5	5	3
13	12	5	5	5	3	4	4	4	12	6
14	4	4	5	12	5	12	5	5	5	3
15	12	5	4	5	4	4	6	12	4	4
16	4	12	5	5	4	12	5	5	5	3
17	3	12	5	5	5	12	4	7	4	3
18	4	4	5	12	5	12	5	5	5	3
19	12	5	5	5	3	3	5	12	5	5
20	12	4	6	4	4	12	5	5	5	3
21	12	5	4	5	4	12	5	4	5	4
22	12	5	4	5	3	12	5	4	5	3
23	12	5	4	5	3	12	5	4	5	3

24	4	12	5	4	5	4	12	4	5	5
25	5	4	5	12	4	4	4	4	12	6
Всього (к-ть осіб та %)	19 (76%)	3 (12%)	–	3 (12%)	–	15 (60%)	3 (12%)	3 (12%)	4 (16%)	–

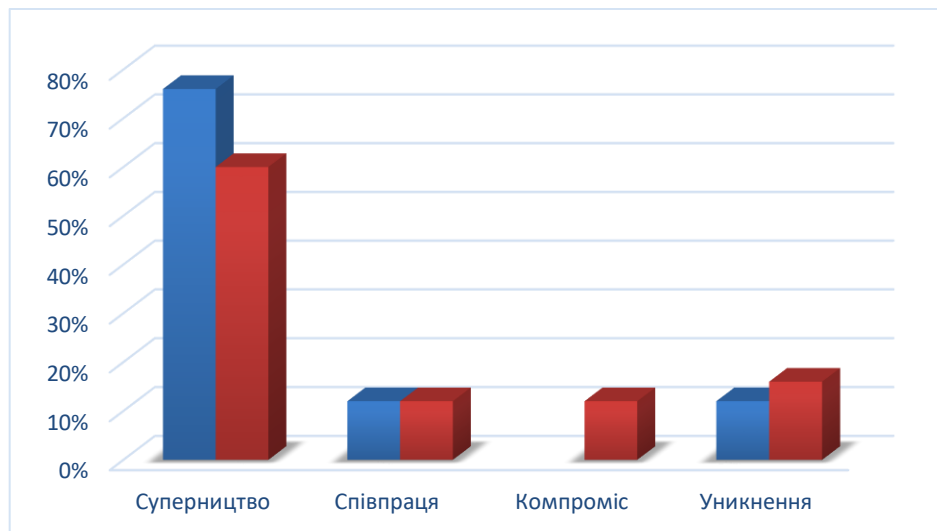

Рис. 2.1. Відсотковий розподіл показників стилю поведінки в конфліктній ситуації у чоловіків та жінок за методикою К. Томаса

Таким чином, за результатами методики К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» вдалося визначити, що t-критерій Стьюдента за шкалою «суперництво» становить 0,263, «співпраця» – 0,770, «компроміс» – 0,045, «уникнення» – 0,952, «пристосування» – 0,894.

Результати аналізу діагностики за опитувальником агресивності А. Басса та А. Дарки дають можливість наступне: у чоловіків вищий показник негативізму. Найбільш сильні відмінності проявів агресивності між чоловіками та жінками зафіксовані за індексом агресивності, непрямой агресії, роздратування, вербальної агресії. Показники за даними шкалами набагато вищі у жінок, ніж у чоловіків.

Результати діагностики демонструють таблиця 2.2 та рисунок 2.2.

Таблиця 2.2

Середні значення проявів агресивності за опитувальником агресивності

А. Басса та А. Дарки

Прояви	Особи чоловічої статі (бали)	Особи жіночої статі (бали)
Фізична агресія	3,792	3,888
Непряма агресія	3,796	5,352
Роздратування	4,604	6,204
Негативізм	3,048	2,048
Образа	3,628	3,916
Підозрілість	3,736	3,868
Вербальна агресія	5,196	5,700
Почуття провини	5,120	5,596
Індекс ворожості	7,204	7,912
Індекс агресивності	14,228	15,940

*низький рівень прояву – від 1 до 6 балів; середній рівень – від 7 до 14 балів; високий рівень – від 15 до 20 балів

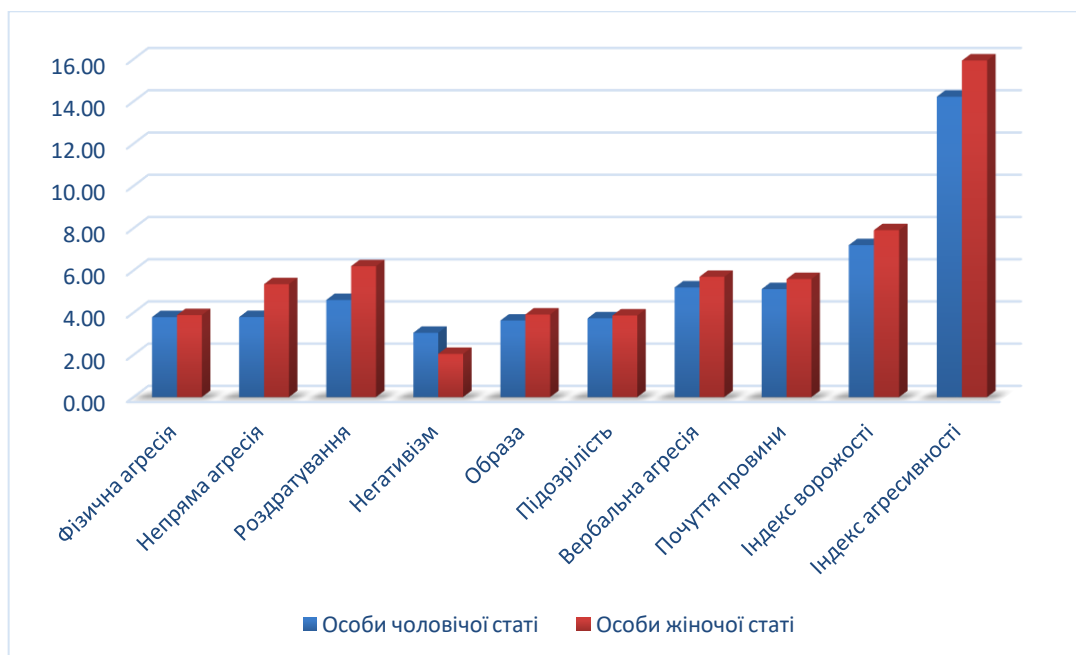

Рис. 2.2. Розподіл середніх значень проявів агресивності за опитувальником агресивності А. Басса та А. Дарки

Таким чином, за результатами опитувальника агресивності А. Басса та А. Дарки вдалося визначити, що t-критерій Стьюдента за шкалою «фізична агресія» становить 0,637, «непряма агресія» – 0,259, «роздратування» – 0,541, «негативізм» – 0,0002, «образа» – 0,085, «підозрілість» – 0,377, «вербальна агресія» – 0,021, «почуття провини» – 0,175, «індекс ворожості» – 0,014, «індекс агресивності» – 0,002.

Результати аналізу діагностики за методикою «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман дають можливість наступне: у більшості респондентів спостерігається дистанціювання як спосіб поведінки у стресовій ситуації, що свідчить про когнітивні зусилля відокремитися від ситуації і зменшити її значимість та рахується дезадаптивним варіантом.

Аналіз результатів, показав, що у 10 респондентів чоловічої статі (40%) конфронтація має високий рівень, у 10 (40%) – середній рівень, 5 (20%) – низький рівень. У 12 респондентів (48%) дистанціювання має високий рівень, у 8 (32%) – середній рівень, 5 (20%) – низький рівень. У 8 респондентів (40%) самоконтроль має високий рівень, у 12 (48%) – середній рівень, 3 (12%) – низький рівень. У 4 респондентів (16%) пошук соціальної підтримки має високий рівень, у 13 (52%) – середній рівень, 8 (32%) – низький рівень. У 5 респондентів (20%) визнання власної відповідальності має високий рівень, у 9 (36%) – середній рівень, 11 (44%) – низький рівень. У 8 респондентів (32%) втеча-уникнення має високий рівень, у 7 (28%) – середній рівень, 10 (40%) – низький рівень. У 7 респондентів (28%) планування рішення проблеми має високий рівень, у 10 (40%) – середній рівень, 8 (32%) – низький рівень. У 3 респондентів (12%) позитивна переоцінка має високий рівень, у 7 (28%) – середній рівень, 15 (60%) – низький рівень.

У 7 респондентів жіночої статі (28%) конфронтація має високий рівень, у 13 (52%) – середній рівень, 5 (20%) – низький рівень. У 10 респондентів (40%) дистанціювання має високий рівень, у 10 (40%) – середній рівень, 5 (20%) – низький рівень. У 12 респондентів (48%) самоконтроль має високий рівень, у 10 (40%) – середній рівень, 3 (12%) – низький рівень. У 5 респондентів (20%) пошук соціальної підтримки має високий рівень, у 15 (60%) – середній рівень, 5 (20%) – низький рівень. У 8 респондентів (32%) визнання власної відповідальності має високий рівень, у 10 (40%) – середній рівень, 7 (28%) – низький рівень. У 5 респондентів (20%) втеча-уникнення має високий рівень, у 10 (40%) – середній рівень, 10 (40%) – низький рівень. У 12 респондентів (48%) планування рішення проблеми має високий рівень, у 8 (32%) – середній рівень, 5 (20%) – низький рівень. У 3 респондентів (12%) позитивна переоцінка має високий рівень, у 7 (28%) – середній рівень, 15 (60%) – низький рівень.

Результати діагностики демонструють таблиця 2.3 та рисунки 2.3-2.4.

Таблиця 2.3

Відсотковий розподіл копінг-стратегій за методикою «Копінг-стратегій»

Р. Лазаруса та С. Фолкман

Копінг-стратегії	Особи чоловічої статі			Особи жіночої статі		
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Конфронтація	40%	40%	20%	28%	52%	20%
Дистанціювання	48%	32%	20%	40%	40%	20%

я						
Самоконтроль	40%	48%	12%	48%	40%	12%
Пошук соціальної підтримки	16%	52%	32%	20%	60%	20%
Визнання власної відповідальност і	20%	36%	44%	32%	40%	28%
Втеча- уникнення	32%	28%	40%	20%	40%	40%
Планування рішення проблеми	28%	40%	32%	48%	32%	20%
Позитивна переоцінка	12%	28%	60%	12%	28%	60%

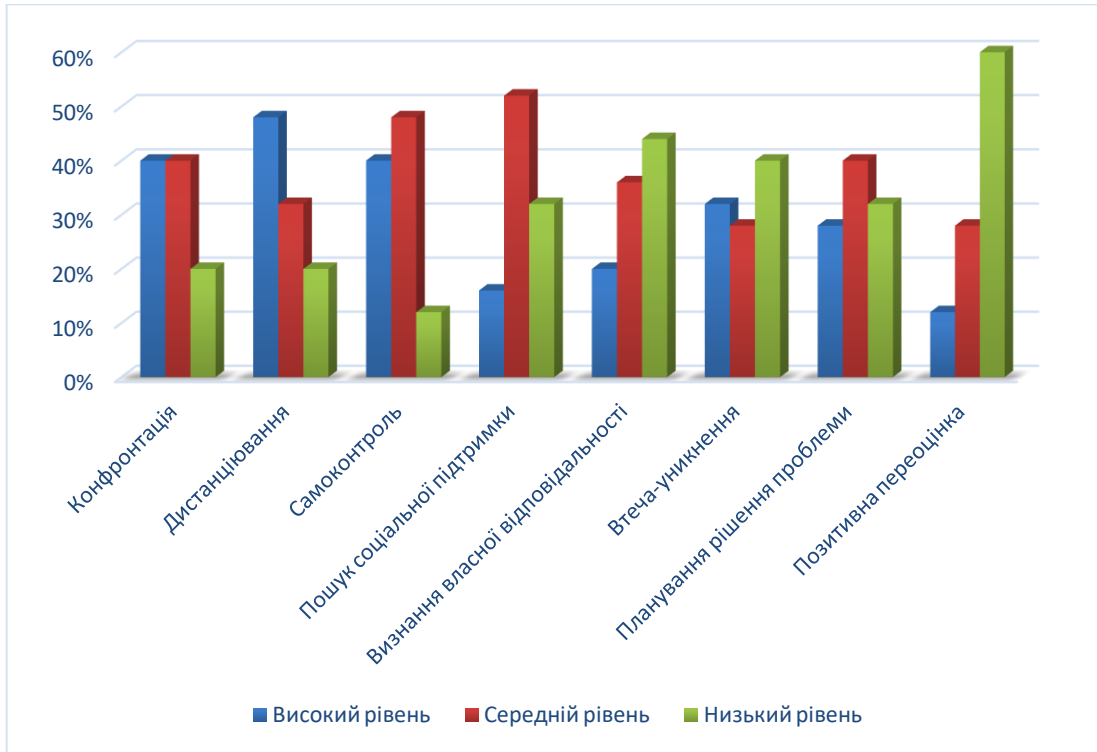

Рис. 2.3. Відсотковий розподіл копінг-стратегій за методикою «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман в чоловіків

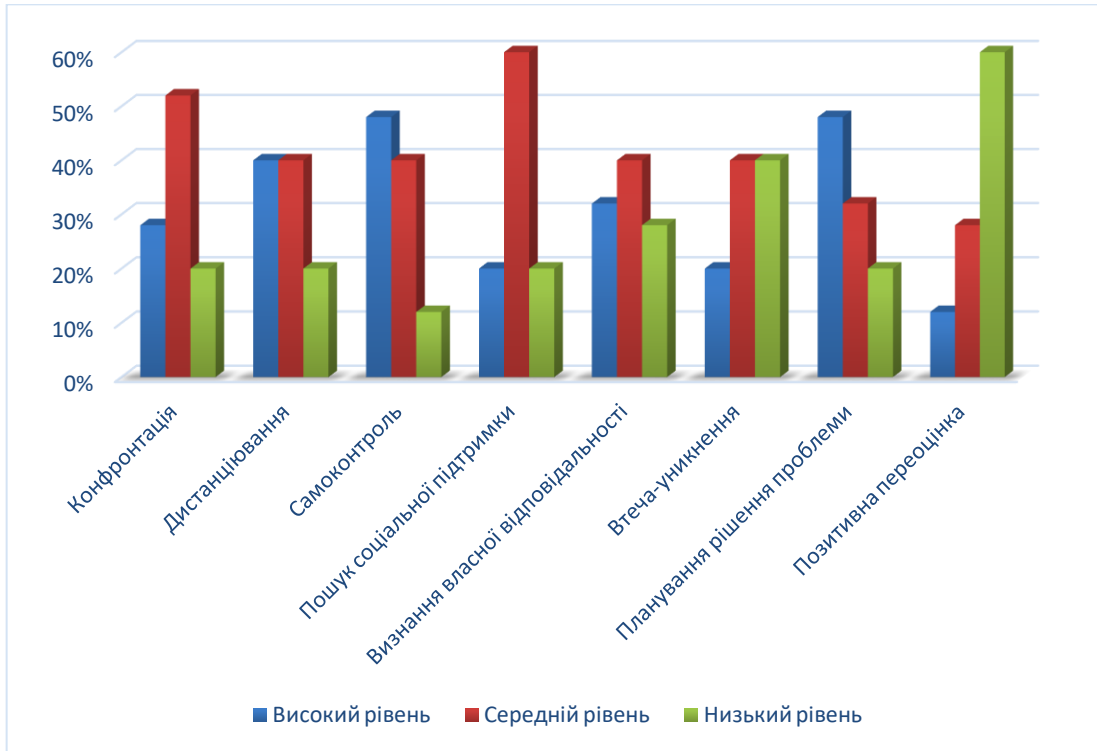

Рис. 2.4. Відсотковий розподіл копінг-стратегій за методикою «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман в жінок

Таким чином, за результатами методикою «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман вдалося визначити, що шкала «самоконтролю» свідчить про зусилля з регулювання своїх почуттів і дій, що за високих показників є свідомством дезадаптивної поведінки, як обмеження власних бажань та почуттів. Багато респондентів у стресових ситуаціях шукають соціальної допомоги, що свідчить про зусилля в пошуку інформаційної, дієвої та емоційної підтримки. 44% осіб чоловічої та 28% жіночої статі отримали низькі показники за шкалою «визнання власної відповідальності», тобто визнання своєї ролі в проблемі з супутньою темою та спроби її вирішення, що є адаптивною формою копінг-поведінки. 40% респондентів отримали низькі результати за шкалою «втеча-уникнення», що свідчить про відсутність уявного прагнення і поведінкових зусилля, спрямованих до втечі або уникнення проблеми.

Для встановлення зв'язку між проаналізованими показниками нами був застосований аналіз кореляції Пірсона:

Таблиця 2.4

Аналіз кореляції (кореляція між проявами агресивності та типами поведінки в конфлікті)

Типи поведінки в конфлікті	Суперництво		Співпраця		Компроміс		Уникнення		Пристосування	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Фізична агресія	0,019	0,065	-0,346	0,153	0,045	-0,167	0,293	0,030	0,049	-0,173
Непряма агресія	0,035	0,305	-0,080	-0,396	-0,072	0,208	0,011	-0,120	0,081	-0,144
Роздратування	-0,015	0,177	0,178	-0,097	0,042	0,002	-0,226	-0,130	0,121	-0,050

Негативізм	-0,123	-0,159	0,250		0,019	0,357	-0,070	-0,057	0,024	0,037
Образа	0,180	0,148	0,135	-0,237	0,410	-0,337	-0,439	0,278	-0,104	0,131
Підозрілість	0,272	0,148	-0,245	-0,228	-0,312	-0,271	-0,070	0,384	-0,123	0,344
Вербальна агресія	-0,040	0,333	0,003	-0,302		0,330	0,133	-0,373		-0,263
Почуття провини	-0,040	-0,080	0,062		0,061	0,118	0,085	-0,055	-0,127	0,117
Індекс ворожості	0,240	0,156	-0,365	-0,373	-0,198	0,154	0,033	0,006	0,132	-0,051
Індекс агресивності	0,205	0,063	0,001	-0,008	0,197	0,029	-0,306	-0,082	0,078	-0,005

У вибірці діагностованих осіб встановлено зв'язки:

позитивний зв'язок – непрямой агресії із суперництвом ($r=0,305$ при $p<0,05$); негативізмом із компромісом ($r=0,357$ при $p<0,05$); підозрілості із уникненням ($r=0,384$ при $p<0,05$) та пристосуванням ($r=0,344$ при $p<0,05$); вербальної агресії із суперництвом ($r=0,333$ при $p<0,05$), компромісом ($r=0,330$ при $p<0,05$) у жінок;

негативний зв'язок – фізичної агресії із співпрацею у чоловіків ($r=-0,346$ при $p<0,05$); непрямой агресії із співпрацею у жінок ($r=-0,396$ при $p<0,05$); образи із компромісом ($r=-0,410$ при $p<0,05$) та уникненням у чоловіків ($r=-0,439$ при $p<0,05$), компромісом у жінок ($r=-0,337$ при $p<0,05$); підозрілості із компромісом у чоловіків ($r=-0,312$ при $p<0,05$); вербальної агресії із співпрацею ($r=-0,302$ при $p<0,05$), уникненням ($r=-0,373$ при $p<0,05$)

у жінок; індексу ворожості із співпрацею у чоловіків ($r=-0,365$ при $p<0,05$) та пристосуванням у жінок ($r=-0,373$ при $p<0,05$); індексу агресивності із уникненням у чоловіків ($r=-0,306$ при $p<0,05$).

Нині для сучасного українського суспільства характерні процеси засвоєння молоддю установок і патернів поведінки, зазвичай властивих протилежній статі. Таким чином, в сучасному світі у зв'язку з процесами глобалізації відбувається взаємопроникнення систем цінностей та способів життя. Можна припустити, що жінки схильні до агресії та насильства, швидше за все, обиратимуть маскулінні цінності за збереження фемінінних якостей особистості, а чоловіки – фемініні цінності на шкоду прояву маскулінних рис особистості [20].

Жінки в умовах конфлікту вдаються до емоційних стратегій долання, а чоловіки – до когнітивних; жінкам більш властиво звертатися за підтримкою до інших людей під час вирішення складних проблем; чоловіки ж в умовах конфлікту або роблять активні дії, або прагнуть уникнути його, і в ситуації конфлікту поводяться більш наполегливо і агресивно, порівняно з жінками, які більшою мірою, ніж чоловіки, орієнтуються на нормативність, дотримуючись стандартів та ролей [83].

Типовими причинами конфліктів між чоловіком і жінкою вважаються нерозуміння, а також ревності, відмінності характеру та інтересів, деякі особисті якості (впертість, егоїзм тощо). Відмінності уявлення про чоловіка і жінку в конфлікті один з одним виявляються вже в підлітковому віці. Загальна тенденція полягає у більш позитивній характеристиці опонентів своєї статі та менш пристойної – протилежної. Так, представникам протилежної статі приписують схильність до суперництва, тоді як представники своєї категорії розглядаються як такі, що надають перевагу співпраці та компромісу. Описуючи жінку в конфлікті, жінки наділяють її такими характеристиками: «впевнена в собі, у своїй правоті», «сильна», «успішна», «наполеглива». Аналогічно чоловіки характеризують чоловіка у конфлікті. Описуючи опонентів протилежної статі, чоловіки та жінки

приписують їм «запальність», «образливість», «поступливість», «самолюбство», «заздрісність» [26].

Гендерні стереотипи можуть лежати в основі сексизму – упереджень та дискримінації за ознакою статі, готуючи сприятливий ґрунт для розвитку конфліктів. Причому установки, що мають характер упереджень і провокують конфлікти, охоплюють усі галузі соціальних відносин (родина, професійна діяльність, освіта, політика тощо). Очевидним є і те, що соціальна категоризація та самокатегоризація здійснюються не лише за статевою ознакою. Значущими підставами є також вік, етнічна приналежність, рід занять тощо [5].

Огляд наявних досліджень особливостей поведінки чоловіків і жінок схильних до агресії та насильства у конфлікті демонструє і певну суперечливість результатів. Ряд авторів зазначають, що їм не вдалося виявити відмінностей у стратегіях поведінки чоловіків та жінок у конфлікті, що контрастує з представленими вище матеріалами. Так, не виявлено істотного впливу установок на поведінку в міжособистісних конфліктах: за відмінностей у змісті установок домінуючими і в чоловіків, і в жінок є одні й ті самі стратегії поведінки у конфлікті – співпраця та компроміс. На наш погляд, подібні результати можуть пояснюватися наявністю інших аспектів, що визначають характер конфліктної взаємодії та «розмивають» вплив статі та гендеру. Зокрема, прояв різниць у поведінці в конфлікті залежить від супутніх обставин [15].

Відповідно до завдання дослідження, ми розробили рекомендації для роботи психолога-консультанта та програму психологічної корекції конфліктності для осіб схильних до агресії та насильства. Ці рекомендації спрямовані на вирішення наступних завдань:

1. створення інформаційного поля для отримання знань про види, динаміку та способи подолання конфліктності;
2. формування комунікативних умінь (вміння бачити і визначати захисні механізми, визначати природу конфлікту);

3. рефлексія та усвідомлення власних стратегій поведінки у конфлікті;
4. формування власних конструктивних установок;
5. усвідомлення особистісної значення одержаних змін.

Спираючись на отримані дані, нами рекомендована розробка тренінгу по роботі із самосвідомістю осіб схильних до агресії та насильства. Групова психотерапія надає клієнтам можливість на власні очі побачити неадаптивні форми міжособистісних відносин і навчитися новим навичкам і установкам. Під час занять важливими є взаємна підтримка членів групи з аналогічними проблемами та використання досвіду інших людей. Свою поведінку кожен може «програти» у психологічних сценах, де учасники групи грають ролі. Техніка обміну ролями допомагає краще зрозуміти інших та об'єктивніше оцінити себе, відображеного у «психодраматичному дзеркалі». За допомогою членів групи клієнт може досліджувати та відрепетирувати різні форми поведінки та оцінити його результати. Група надає моральну підтримку клієнту, зміцнює у ньому почуття власної гідності, створює атмосферу важливості. Крім цього, група допомагає клієнту адаптуватися до конфліктної ситуації.

Висновки до розділу 2

Для дослідження психологічних особливостей осіб схильних до агресії та насильств було використано методику К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації», опитувальник агресивності А. Басса та А. Дарки, методику «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман.

Аналіз результатів показав, що у 76% респондентів чоловічої статі домінує суперництво, у 12% – співпраця, у 12% – уникнення. У 60% респондентів жіночої статі домінує суперництво, у 12% – співпраця, у 12% – компроміс, у 16% – уникнення. t-критерій Стьюдента за шкалою «суперництво» становить 0,263, «співпраця» – 0,770, «компроміс» – 0,045, «уникнення» – 0,952, «пристосування» – 0,894. Отже, у жінок більш

виражене суперництво та уникнення, у чоловіків більш виражене суперництво, а співпраця однаково виражений в обох статей.

У чоловіків вищий показник негативізму. Найбільш сильні відмінності проявів агресивності між чоловіками та жінками зафіксовані за індексом агресивності, непрямой агресії, роздратування, вербальної агресії. Показники за даними шкалами набагато вищі у жінок, ніж у чоловіків. t-критерій Стьюдента за шкалою «фізична агресія» становить 0,637, «непряма агресія» – 0,259, «роздратування» – 0,541, «негативізм» – 0,0002, «образа» – 0,085, «підозрілість» – 0,377, «вербальна агресія» – 0,021, «почуття провини» – 0,175, «індекс ворожості» – 0,014, «індекс агресивності» – 0,002.

У 40% респондентів чоловічої статі конфронтація має високий, у 40% – середній, 20% – низький рівень. У 48% респондентів дистанціювання має високий, у 32% – середній, 20% – низький рівень. У 40% респондентів самоконтроль має високий, у 48% – середній, 12% – низький рівень. У 16% респондентів пошук соціальної підтримки має високий, у 52% – середній, 32% – низький рівень. У 20% респондентів визнання власної відповідальності має високий, у 36% – середній, 44% – низький рівень. У 32% респондентів втеча-уникнення має високий, у 28% – середній, 40% – низький рівень. У 28% респондентів планування рішення проблеми має високий, у 40% – середній, 32% – низький рівень. У 12% респондентів позитивна переоцінка має високий, у 28% – середній, 60% – низький рівень.

У 28% респондентів жіночої статі конфронтація має високий, у 52% – середній, 20% – низький рівень. У 40% респондентів дистанціювання має високий, у 40% – середній, 20% – низький рівень. У 48% респондентів самоконтроль має високий, у 40% – середній, 12% – низький рівень. У 20% респондентів пошук соціальної підтримки має високий, у 60% – середній, 20% – низький рівень. У 32% респондентів визнання власної відповідальності має високий, у 40% – середній, 28% – низький рівень. У 20% респондентів втеча-уникнення має високий, у 40% – середній, 40% – низький рівень. У 48% респондентів планування рішення проблеми має високий, у 32% –

середній, 20% – низький рівень. У 12% респондентів позитивна переоцінка має високий, у 28% – середній, 60% – низький рівень.

У більшості респондентів спостерігається дистанціювання як спосіб поведінки у стресовій ситуації, що свідчить про когнітивні зусилля відокремитися від ситуації і зменшити її значимість та рахується дезадаптивним варіантом. Шкала «самоконтролю» свідчить про зусилля з регулювання своїх почуттів і дій, що за високих показників є свідомством дезадаптивної поведінки, як обмеження власних бажань та почуттів. Багато респондентів у стресових ситуаціях шукають соціальної допомоги, що свідчить про зусилля в пошуку інформаційної, дієвої та емоційної підтримки. 45% осіб чоловічої та 30% жіночої статі отримали низькі показники за шкалою «прийняття власної відповідальності», тобто визнання своєї ролі в проблемі з супутньою темою та спроби її вирішення, що є адаптивною формою копінг-поведінки. 40% респондентів отримали низькі результати за шкалою «втеча-уникнення», що свідчить про відсутність уявного прагнення і поведінкових зусилля, спрямованих до втечі або уникнення проблеми.

Для встановлення зв'язку між проявами агресивності та типами поведінки в конфлікті нами був застосований аналіз кореляції Пірсона. У вибірці діагностованих осіб встановлено зв'язки:

позитивний зв'язок – непрямой агресії із суперництвом ($r=0,305$ при $p<0,05$); негативізмом із компромісом ($r=0,357$ при $p<0,05$); підозрливості із уникненням ($r=0,384$ при $p<0,05$) та пристосуванням ($r=0,344$ при $p<0,05$); вербальної агресії із суперництвом ($r=0,333$ при $p<0,05$), компромісом ($r=0,330$ при $p<0,05$) у жінок;

негативний зв'язок – фізичної агресії із співпрацею у чоловіків ($r=-0,346$ при $p<0,05$); непрямой агресії із співпрацею у жінок ($r=-0,396$ при $p<0,05$); образи із компромісом ($r=-0,410$ при $p<0,05$) та уникненням у чоловіків ($r=-0,439$ при $p<0,05$), компромісом у жінок ($r=-0,337$ при $p<0,05$); підозрливості із компромісом у чоловіків ($r=-0,312$ при $p<0,05$); вербальної агресії із співпрацею ($r=-0,302$ при $p<0,05$), уникненням ($r=-0,373$ при $p<0,05$)

у жінок; індексу ворожості із співпрацею у чоловіків ($r=-0,365$ при $p<0,05$) та пристосуванням у жінок ($r=-0,373$ при $p<0,05$); індексу агресивності із уникненням у чоловіків ($r=-0,306$ при $p<0,05$).

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Насильство – це поведінка яка направлена на заподіяння шкоди іншим або собі. Насилля завжди вторгається в фізичний або психічний простір іншої людини, як розглядається як об'єкт, який або задовольняє або не задовольняє потреби. Психологічне насильство може бути охарактеризовано як форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, що ображають честь та (або) гідність, спрямовані на порушення психологічної рівноваги, обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи. Ознаками психологічного насильства є: пригнічення особистості людини, форма тиранії; повторюваність у часі; спрямованість на виведення особи з психологічної рівноваги та/або порушення її психологічних меж; обмеження волевиявлення особи.

Різні форми насильства жорстокої людської поведінки залишаються проблемою для сучасного суспільства. Психологічне насильство іноді залишається непоміченим як постраждалими, які можуть глибоко заглушити наслідки насильства в підсвідомості, так і навколишнім суспільством. Вирішальне значення має розпізнавання та припинення психологічного насильства на ранній стадії, до того, як потерпілому буде завдано серйозної чи навіть постійної психологічної та фізичної шкоди. Суспільство має працювати над засобами запобігання та припинення образливої поведінки, і це може включати навчання (з раннього дитинства протягом усього життя) гарним манерам, доброзичливій поведінці, правам людини, а також способам розпізнавання та захисту від кривдника.

Для дослідження психологічних особливостей осіб схильних до агресії та насильств було використано методу К. Томаса «Визначення стилю

поведінки в конфліктній ситуації», опитувальник агресивності А. Басса та А. Дарки, методику «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман.

Аналіз результатів показав, що у 76% респондентів чоловічої статі домінує суперництво, у 12% – співпраця, у 12% – уникнення. У 60% респондентів жіночої статі домінує суперництво, у 12% – співпраця, у 12% – компроміс, у 16% – уникнення. t-критерій Стьюдента за шкалою «суперництво» становить 0,263, «співпраця» – 0,770, «компроміс» – 0,045, «уникнення» – 0,952, «приспособлення» – 0,894. Отже, у жінок більш виражене суперництво та уникнення, у чоловіків більш виражене суперництво, а співпраця однаково виражений в обох статей.

У чоловіків вищий показник негативізму. Найбільш сильні відмінності проявів агресивності між чоловіками та жінками зафіксовані за індексом агресивності, непрямой агресії, роздратування, вербальної агресії. Показники за даними шкалами набагато вищі у жінок, ніж у чоловіків. t-критерій Стьюдента за шкалою «фізична агресія» становить 0,637, «непряма агресія» – 0,259, «роздратування» – 0,541, «негативізм» – 0,0002, «образа» – 0,085, «підозрілість» – 0,377, «вербальна агресія» – 0,021, «почуття провини» – 0,175, «індекс ворожості» – 0,014, «індекс агресивності» – 0,002.

У 40% респондентів чоловічої статі конфронтація має високий, у 40% – середній, 20% – низький рівень. У 48% респондентів дистанціювання має високий, у 32% – середній, 20% – низький рівень. У 40% респондентів самоконтроль має високий, у 48% – середній, 12% – низький рівень. У 16% респондентів пошук соціальної підтримки має високий, у 52% – середній, 32% – низький рівень. У 20% респондентів визнання власної відповідальності має високий, у 36% – середній, 44% – низький рівень. У 32% респондентів втеча-уникнення має високий, у 28% – середній, 40% – низький рівень. У 28% респондентів планування рішення проблеми має високий, у 40% – середній, 32% – низький рівень. У 12% респондентів позитивна переоцінка має високий, у 28% – середній, 60% – низький рівень.

У 28% респондентів жіночої статі конфронтація має високий, у 52% – середній, 20% – низький рівень. У 40% респондентів дистанціювання має високий, у 40% – середній, 20% – низький рівень. У 48% респондентів самоконтроль має високий, у 40% – середній, 12% – низький рівень. У 20% респондентів пошук соціальної підтримки має високий, у 60% – середній, 20% – низький рівень. У 32% респондентів визнання власної відповідальності має високий, у 40% – середній, 28% – низький рівень. У 20% респондентів втеча-уникнення має високий, у 40% – середній, 40% – низький рівень. У 48% респондентів планування рішення проблеми має високий, у 32% – середній, 20% – низький рівень. У 12% респондентів позитивна переоцінка має високий, у 28% – середній, 60% – низький рівень.

У більшості респондентів спостерігається дистанціювання як спосіб поведінки у стресовій ситуації, що свідчить про когнітивні зусилля відокремитися від ситуації і зменшити її значимість та рахується дезадаптивним варіантом. Шкала «самоконтролю» свідчить про зусилля з регулювання своїх почуттів і дій, що за високих показників є свідомством дезадаптивної поведінки, як обмеження власних бажань та почуттів. Багато респондентів у стресових ситуаціях шукають соціальної допомоги, що свідчить про зусилля в пошуку інформаційної, дієвої та емоційної підтримки. 45% осіб чоловічої та 30% жіночої статі отримали низькі показники за шкалою «прийняття власної відповідальності», тобто визнання своєї ролі в проблемі з супутньою темою та спроби її вирішення, що є адаптивною формою копінг-поведінки. 40% респондентів отримали низькі результати за шкалою «втеча-уникнення», що свідчить про відсутність уявного прагнення і поведінкових зусилля, спрямованих до втечі або уникнення проблеми.

Для встановлення зв'язку між проявами агресивності та типами поведінки в конфлікті нами був застосований аналіз кореляції Пірсона. У вибірці діагностованих осіб встановлено зв'язки:

позитивний зв'язок – непрямой агресії із суперництвом ($r=0,305$ при $p<0,05$); негативізм із компромісом ($r=0,357$ при $p<0,05$); підозрливості із

уникненням ($r=0,384$ при $p<0,05$) та пристосуванням ($r=0,344$ при $p<0,05$); вербальної агресії із суперництвом ($r=0,333$ при $p<0,05$), компромісом ($r=0,330$ при $p<0,05$) у жінок;

негативний зв'язок – фізичної агресії із співпрацею у чоловіків ($r=-0,346$ при $p<0,05$); непрямой агресії із співпрацею у жінок ($r=-0,396$ при $p<0,05$); образи із компромісом ($r=-0,410$ при $p<0,05$) та уникненням у чоловіків ($r=-0,439$ при $p<0,05$), компромісом у жінок ($r=-0,337$ при $p<0,05$); підозрливості із компромісом у чоловіків ($r=-0,312$ при $p<0,05$); вербальної агресії із співпрацею ($r=-0,302$ при $p<0,05$), уникненням ($r=-0,373$ при $p<0,05$) у жінок; індексу ворожості із співпрацею у чоловіків ($r=-0,365$ при $p<0,05$) та пристосуванням у жінок ($r=-0,373$ при $p<0,05$); індексу агресивності із уникненням у чоловіків ($r=-0,306$ при $p<0,05$).

Спираючись на отримані дані, нами рекомендована розробка тренінгу по роботі із самосвідомістю осіб схильних до агресії та насильства. Групова психотерапія надає клієнтам можливість на власні очі побачити неадаптивні форми міжособистісних відносин і навчитися новим навичкам і установкам. Під час занять важливими є взаємна підтримка членів групи з аналогічними проблемами та використання досвіду інших людей. Свою поведінку кожен може «програти» у психологічних сценах, де учасники групи грають ролі. Техніка обміну ролями допомагає краще зрозуміти інших та об'єктивніше оцінити себе, відображеного у «психодраматичному дзеркалі». За допомогою членів групи клієнт може досліджувати та відрепетирувати різні форми поведінки та оцінити його результати. Група надає моральну підтримку клієнту, зміцнює у ньому почуття власної гідності, створює атмосферу важливості. Крім цього, група допомагає клієнту адаптуватися до конфліктної ситуації. Оскільки ми були обмежені обсягом роботи, цей тренінг стане перспективами наших подальших наукових пошуків.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці та впровадженні корекційного тренінгу та проведенні констатуючого експерименту відповідно до вказаної теми магістерського дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / Перцева Т.О., Огоренко В.В., Кожина Г.М., Зеленська К.О., Носов С.Г., Терьошина І.Ф., Гненна О.М., Мамчур О.Й., Тимофєєв Р.М., Шорніков А.В.; за заг. ред. проф. Т.О.Перцевої та проф. В.В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.
2. Березка С. В., Карпенко Т. В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі. Молодий вчений. 2017. № 10.1 (50.1). С. 61-64.
3. Боротюк М., Кульчицька А. Ресурсний потенціал особистості як чинник подолання стресових станів: теоретичний аналіз проблеми. Психогенеза особистості: норма і девіація: зб. наук. статей і тез; гол. арк.. Я. Гошовський. Луцьк: ФОП Мажула Ю.М., 2022. С. 22-25.
4. Ботнарєнко І. А., Гриньків О. О. Психологічне насильство як форма домашнього насильства. Часопис Київського університету права. 2023. № 2. С. 104-109.
5. Ворона М. В. Гендерні стереотипи: сутність, функції, наслідки. Статистика України. 2010. № 4. С. 71–74.
6. Герасіна Л. М. Насильство як соціальна деструкція. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2015. № 1148. С. 35–40.
7. Ємельяненко Л. М. Конфліктологія: навч. посіб. / за ред. В. М. Петюка, Л. В. Торгової. Київ: КНЕУ, 2003. 256 с.
8. Забезпечення діяльності мобільних бригад соціально-психологічної допомоги як спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб від домашнього насильства. Методичний посібник. Київ: 30 березня 2020. 190 с.
9. Зінсу О. І. Правові та психологічні аспекти домашнього насильства. Молодий вчений. 2018. № 12(1). С. 178–182. С. 179.

10. Качмар О. В. Агресія як соціальний феномен. Нова парадигма. 2014. Вип. 125. С. 197–205. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2014_125_22
11. Кісіль З. Р. Психологічні особливості агресивності у підлітковому віці. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2015. № 1. С. 32-40.
12. Козирєв М. П. Насильство у сім'ї як соціально-психологічна проблема. Соціально-правові студії. 2020. Вип. 3 (9). С. 202-207.
13. Комплексна Програма корекційної роботи з чоловіками, які вчиняють насильство або належать до групи ризику щодо його вчинення: інформаційно-методичні матеріали / за заг. ред. Бондаровської В. М., Журавель Т. В., Пилипас Ю. В. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2014. – 284 с
14. Котик І., Кульчицька А. Емоційний інтелект як чинник успіху в життєдіяльності особистості. Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (12–13 травня 2021 року). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 517-519.
15. Котлова Л. О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки в підлітковому та юнацькому віці. Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб.наук.пр. / Київ. Київ.ун-т ім.. Б. Грінченка; редкол.: Огнев'юк В. О., Хоружа Л. Л., Безпалько О. В. Київ: Київ.ун-т ім.. Б.Грінченка, 2013. № 19. С. 95–99.
16. Кульчицька А. В., Федотова Т. В. Особливості взаємозв'язку між конструктом професійного вигорання та проявом агресивних форм поведінки особистості. Психологічні перспективи. Випуск 34. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки, 2019. С. 80-94.
17. Кульчицька А. В. Психологія коучингу в мотиваційно-аксіологічних стратегіях особистості. Психологія ревіталізації: вікові та педагогічні виміри: колективна монографія. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2023. С. 305-344.

18. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту: теорія та сучасна практика: Навчальний посібник. Київ: ВД «Професіонал», 2006. 416 с.
19. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л. Соціально-психологічні аспекти проблем насильства. Київ, 2003. 337 с.
20. Маланьїна Т. Внутрішньоособистісний конфлікт як показник рівня суб'єктивного благополуччя студентської молоді. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки. 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 113-117.
21. Мельнікова С. В., Каткова Т. А., Варіна Г. Б. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у процесі взаємодії з батьками. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. 2018. Вип. 5. С. 111-116.
22. Нечипоренко С. М., Колосов Ф. В. Домашнє насильство: окремі аспекти законодавчої регламентації. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 5. С. 502–505.
23. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 5. Ст. 35.
24. Сукач С., Кульчицька А. Індивідуальні та соціально-психологічні чинники насильства щодо жінок: Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві із циклу: психологічні складові сталого розвитку суспільства: пошук психологічного обґрунтування на виклики сучасності: матеріали X Наук.-практ. інтернет-конф. (з міжнар.участ.) (27 листопада - 02 грудня. 2023 р.) за заг. ред. Т. І. Дучимінської, Я. О. Гошовського, Ж. П. Вірної, Д. Т. Гошовської, О. Є. Іванашко. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2023. С. 110-113.

25. Токарева Н. М. Психологічний контент конфліктної поведінки підлітків. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 45. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. С. 381–404.
26. Хомуленко Т., Балушок М. Особливості виникнення внутрішньо-особистісного конфлікту в юнацькому віці. Проблеми сучасної психології: збірник наук. праць. Київ, 2015. Вип. 27. С. 594-609.
27. Amoakohene I. Violence against women in Ghana: A look at women's perceptions and review of policy and social responses. *Social Science & Medicine*. 2004. Vol. 59(11). P. 2373–2385.
28. Anderson C. A., Huesmann L. R. Human aggression: A social-cognitive view. In *The Sage Handbook of Social Psychology*. 2023. P. 296–323.
29. Antai D., Antai J. Attitudes of women toward intimate partner violence: A study of rural women in Nigeria. *Rural and Remote Health*. 2008. Vol. 8(3). P. 996.
30. APAV. Estatísticas APAV: Relatório anual 2017. Lisboa: Associação Portuguesa de Apoio à Vítima. 2018.
31. Bandura A. *Aggression: a social learning analysis*: Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall, 1973. 390 p.
32. Berkowitz L. *Aggression: A social psychological analysis*: New York, NY, US: McGraw-Hill, 1962. xv, 361p.
33. Buss D. M., Shackelford T. K. Human aggression in evolutionary psychological perspective. *Clinical Psychology Review*. 1997. Vol. 17, No. 6. P. 605–619.
34. Butler I., Drakeford M. *Social Policy, Social Welfare and Scandal: How British Public Policy is Made*. London: Palgrave Macmillan; 2003.

35. Diaz F. L. Trolling & the First Amendment: Protecting Internet Speech in the Era of Cyberbullies & Internet Defamation. *University of Illinois Journal of Law, Technology & Policy*. 2016. P. 135-159.

36. Dollard J., Miller N. E., Doob L. W. *Frustration and aggression.*: New Haven: Yale University Press, 1939.

37. Dorpat T. L. On the Double Whammy and Gaslighting. *Psychoanalysis & Psychotherapy*. 1994. Vol. 11. P. 91-96.

38. Dorpat T. L. *Crimes of Punishment: America's Culture of Violence*. Algora Publishing, New York. 2007. P. 118-130.

39. Elbogen E. B., Johnson S. C. The intricate link between violence and mental disorder: results from the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *Archives of General Psychiatry*. 2009. Vol. 66. P. 152–161.

40. Evans P. *The Verbally Abusive Relationship: How to Recognize It and How to Respond*. Mass: Adams Media Corporation, Holbrook. 1996.

41. Fischbach R., Herbert B. Domestic violence and mental health: Correlates and conundrums within and across cultures. *Social Science and Medicine*. 1997. Vol. 45(8). P. 1161–1176.

42. Freud S. *Instincts and their Vicissitudes*. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud Volume XIV (1914-1916): On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works. 1915.

43. Garcia-Moreno C., Jansen H., Ellsberg M., Heise L., Watts C. Prevalence of intimate partner violence: Findings from the WHO multi country study on women's health and domestic violence. *The Lancet*. 2006. Vol. 368(9543). P. 7–13.

44. Giotakos O. Neurobiology of Emotional Trauma. *Psychiatriki*. 2020. Vol. 31. P. 162-171.

45. Goguen D. What Is Defamation of Character. 2022. URL: <https://www.alllaw.com/articles/nolo/civil-litigation/defamation-character.html>

46. González-Ortega I., Echeburúa E., Corral P. Variables significativas en las relaciones violentas en parejas jóvenes: Una revisión. *Behavioral Psychology/Psicología Conductual*. 2008. Vol. 16(2). P. 207–225.
47. Greenberg E. Are You Being “Gaslighted” By the Narcissist in Your Life? 2017. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/understanding-narcissism/201709/are-you-being-gaslighted-the-narcissist-in-your-life>
48. Guimarães M., Pedroza R. Violência contra a mulher: Problematizando definições teóricas, filosóficas e jurídicas. *Psicologia & Sociedade*. 2015. Vol. 27(2). P. 256–266.
49. Häfner H., Böker W. Mentally disordered violent offenders. *Social Psychiatry*. 1973. Vol. 8. P. 220–229.
50. Heise L., Ellsberg M., Gottemoeller M. Ending violence against women (population reports, series L, no. 11). Baltimore, MD: Johns Hopkins University School of Public Health, Population Information Program. 1999.
51. Heise L., Pitanguy J., Germain A. (Violencia contra la mujer: La carga oculta sobre la salud. Washington, D.C: Organización Panamericana de la Salud. 1994.
52. Hinduja S., Patchin J. W. *Bullying beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying*. Corwin Press, Thousand Oaks, CA. 2009.
53. Horney K. *The neurotic personality of our time*: New York: Norton & Company, 1964.
54. Huitema A., Verstegen N., de Vogel V. A study into the severity of forensic and civil inpatient aggression. *J Interpers Violence*. 2021. Vol. 36(11–12):NP6661–79.
55. Jansen G., Dassen T., Moorer P. The perception of aggression. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*. 1997. Vol. 11. P. 51–55.
56. Jeandarme I., Wittouck C., Laenen F. V., Pouls C., Oei T. I., Bogaerts S. Risk factors Associated with Inpatient Violence during Medium Security treatment. *J Interpers Violence*. 2019. Vol. 34(17). P. 3711–3736.

57. Johnson H., Sacco V. Researching violence against women: Statistics Canada's national survey. *Canadian Journal of Criminology*. 1995. Vol. 37(3). P. 281–304.
58. Kaunomäki J., Jokela M., Kontio R., Laiho T., Sailas E., Lindberg N. Interventions following a high risk of violence assessment score: a naturalistic study on a Finnish psychiatric admission ward. *BMC Health Serv Res*. 2017. Vol. 17(1). P. 1–8.
59. Keisatsucho. Hanzai tokeisho: Heisei 6 nen no hanzai [criminal statistics in 1994]. Tokyo: Author. 1995.
60. Lancer D. The Truth About Abusers, Abuse, and What to Do. 2017. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/toxic-relationships/201706/the-truth-about-abusers-abuse-and-what-do>
61. Lazorko O., Panchuk N., Borysiuk O., Kulchytska A., Borysenko O., Khavula R. Psychological Safety of the Individual in Normal and Extreme Conditions of Professional Activity: Neurophysiological Aspects. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. № 13(1). P. 324-346.
62. Link B. G., Stueve A. Psychotic symptoms and the violent/illegal behavior of mental patients compared to community controls. *Violence and mental disorder: Developments in risk assessment*. 1994. P. 137–159.
63. Lorenz K., Wilson M. K., Huxley J. *On aggression*: London: Routledge, 2002. 306 p.
64. Maran D. A., Bernardelli S., Varetto A. Mobbing (Bullying at Work) in Italy: Characteristics of Successful Court Cases. *Journal of Injury & Violence Research*. 2018. Vol. 10. P. 17-24.
65. Navarro J. Are You Being Manipulated by a Social Puppeteer? The Three personality Types that Are Pulling Your Strings. 2013. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/spycatcher/201301/are-you-being-manipulated-social-puppeteer>

66. NICE. Self-harm: The Short-term Physical and Psychological Management and Secondary Prevention of Self-harm in Primary and Secondary Care. London: NICE; 2004.
67. Nqwaku M., Draycott S., Aldridge-Waddon L., Bush E. L., Tsirimokou A., Jones D., Puzzo I. Predictive power of the DASA-IV: variations in rating method and timescales. *Int J Ment Health Nurs*. 2018. Vol. 27(6). P. 1661–1672.
68. O’Dowd R., Cohen M. H., Quayle E. A. Systematic mixed studies review and Framework Synthesis of Mental Health professionals’ experiences of risk of violence Assessment and Management in Forensic Mental Health settings. *J Forensic Psychol Res Pract*. 2023. Vol. 23(1). P. 21–55.
69. Oxford Dictionaries. 2016. URL: <https://www.lexico.com/definition/gaslight>
70. Penney S. R. Innovations in risk of violence assessment: what aviation can teach us about assessing and managing risk for rare and serious outcomes. *Int J Law Psychiatry*. 2021. Vol. 77(101710).
71. Pettit B., et al. At risk, yet dismissed: the criminal victimisation of people with mental health problems. London: MIND; 2013.
72. Pietrangelo A. How to Recognize the Signs of Mental and Emotional Abuse. 2018. URL: <https://www.healthline.com/health/signs-of-mental-abuse>
73. Portnow K. E. Dialogues of Doubt: The Psychology of Self-Doubt and Emotional Gaslighting in Adult Women and Men. 1997. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=5572602>
74. Redondo J., Pimentel I., Correia A. Manual sarar – sinalizar, apoiar, registar, avaliar, referenciar: Uma proposta de manual para profissionais de saúde na área da violência familiar/entre parceiros íntimos. Centro Hospitalar Universitário de Coimbra. 2012.
75. Sarkis S. A. 11 Red Flags of Gaslighting in a Relationship. 2017. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/here-there-and-everywhere/201701/11-warning-signs-gaslighting>

76. Sheikh M. A. Psychological Abuse, Substance Abuse Distress, Dissatisfaction with Friendships, and Incident Psychiatric Problems. *Journal of Psychosomatic Research*. 2018. Vol. 108. P. 78-84.
77. Simon G. Gaslighting as a Manipulation Tactic: What It Is. Who Does It, and Why. 2011. URL: <https://counsellingresource.com/features/2011/11/08/gaslighting/>
78. Skinner B. F. *Verbal behavior*: New York: Appleton-Century-Crofts, 1957.
79. Smith A. M. *Protection of Children Online: Federal and State Laws Addressing Cyberstalking, Cyberharassment, and Cyberbullying*. Congress Research Service (CRS) Report for Congress. 2008.
80. Smith P. K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russell S., Tippett, N. Cyberbullying: Its Nature and Impact in Secondary School Pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2008. Vol. 49. P. 376-385.
81. Sorgi P., Ratey J. J., Knodler D. W., Markert R. J., Reichman M. Rating aggression in the clinical setting: a retrospective adaptation of the Overt Aggression Scale: Preliminary results. *The Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*. 1991. P. 52–56.
82. Steadman H. J., et al. Violence by people discharged from acute psychiatric inpatient facilities and by others in the same neighborhoods. *Archives of General Psychiatry*. 1998. Vol. 55. P. 393–401.
83. Steinberg J. R., True M., Russo N. F. Work and family roles: selected issues. In Denmark F., Paludi Michele A. *Psychology of Women: Handbook of Issues and Theories*. Westport, Conn.: Praeger. 2008. P. 652-700.
84. Stout M. *The Sociopath Next Door*. Broadway Books, New York. 2005. P. 94-95.
85. Swanson J. W. Mental disorder, substance abuse, and community violence: an epidemiological approach. In: Monahan J, Steadman H, editors. *Violence and Mental Disorder: Developments in Risk Assessment*. Chicago, IL: University of Chicago Press; 1994. P. 101–136.

86. Tomlin J. Not guilty by reason of insanity and the recovery paradigm: are they compatible? *J Recovery Mental Health*. 2019. Vol. 2(2/3). P. 2371–2376.
87. Tuentje K. S., Bogaerts S., Veling W. Mapping aggressive behavior of forensic psychiatric inpatients with self-report and structured staff-monitoring. *Psychiatry Res*. 2021. Vol. 301(113983). P. 1–8.
88. Ullrich S., Keers R., Shaw J., Doyle M., Coid J. W. Acting on delusions: the role of negative affect in the pathway towards serious violence. *J Forensic Psychiatry Psychol*. 2018. Vol. 29(5). P. 691–704.
89. van Dorn R., Volavka J., Johnson N. Mental disorder and violence: is there a relationship beyond substance use? *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 2012. Vol. 47. P. 487–503.
90. Wistedt B., et al. The development of an observer-scale for measuring social dysfunction and aggression. *Pharmacopsychiatry*. 1990. Vol. 23. P. 249–252.
91. Wolke D., Lereya S. T. Long-Term Effects of Bullying. *Archives of Disease in Childhood*. 2015. Vol. 100. P. 879-885.
92. World Health Organization. Global and regional estimates of violence against women: Prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence. Geneva, Switzerland: WHO. 2013.
93. Young S. Gaslighting at Work—When You Think You Are Going Crazy. 2016. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/gaslighting-work-when-you-think-going-crazy-samantha-young/>
94. Yudofsky S. C., Silver J. M., Jackson W., Endicott J., Williams D. The Overt Aggression Scale for the objective rating of verbal and physical aggression. *The American Journal of Psychiatry*. 1986. Vol. 143. P. 35–39.
95. Zillmann D. Transfer of excitation in emotional behavior. In J. T. Cacioppo & R. E. Petty (Eds.), *Social psychophysiology: A sourcebook*. New York: Guilford Press. 1983. P. 215-240.
96. Zillmann D. *Hostility and aggression*: Hillsdale, N. J.: New York: L. Erlbaum Associates; distributed by the Halsted Press, 1979. 422 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації»

Інструкція: Вам пропонується 30 тверджень, у кожній з поданих пар вибрати те судження, яке є найбільш типовим для вашої поведінки.

1. А. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.

Б. Замість того, щоб обговорювати те, в чому ми розходимося, я стараюся звернути увагу на те, з чим ми обидва не згодні.

2. А. Я стараюся знайти компромісне рішення.

Б. Я намагаюся улагодити справу з урахуванням інтересів іншого і моїх власних.

3. А. Зазвичай я настійливо прагну добитися свого.

Б. Я стараюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші відносини.

4. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

Б. Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.

5. А. Улагоджуючи спірну ситуацію, я весь час стараюся знайти підтримку у іншого.

Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруженості, від якої немає ніякої користі.

6. А. Я намагаюся уникнути виникнення прикрощів для себе.

Б. Я намагаюся добитися свого.

7. А. Я намагаюся відкласти розв'язання спірного питання для того, щоб згодом вирішити його остаточно.

Б. Я вважаю за необхідне в чомусь поступитися, щоб домогтися іншого.

8. А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

Б. Я насамперед стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і питання.

9. А. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

Б. Я роблю зусилля, щоб домогтися свого.

10. А. Я твердо прагну досягнути свого.

Б. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11. А. Я насамперед стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і питання.

Б. Я стараюся заспокоїти іншого, і головним чином, зберегти наші відносини.

12. А. Часто я намагаюся не займати позицію, яка може викликати суперечки.

Б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також іде мені назустріч.

13. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Я наполягаю, щоб було зроблено по-моєму.

14. А. Я повідомляю іншому свою точку зору і питаю про його погляди.

Б. Я намагаюся показати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.

15. А. Я стараюся заспокоїти іншого, і головним чином, зберегти наші відносини.

Б. Я стараюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруженості.

16. А. Я стараюся не зачепити почуттів іншого.

Б. Я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.

17. А. Зазвичай я наполегливо стараюся домогтися свого.

Б. Я стараюся зробити все, щоб уникнути напруженості, від якої немає ніякої користі.

18. А. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

Б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також іде мені назустріч.

19. А. Я насамперед, стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і спірні питання.

Б. Я стараюся відкласти розв'язання спірного питання для того, щоб згодом вирішити його остаточно.

20. А. Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

Б. Я стараюся знайти найкраще поєднання вигравів і втрат для нас обох.

21. А. Ведучи переговори, я стараюся бути уважним до бажань іншого.

Б. Я завжди схиляюся до прямого обговорення проблеми.

22. А. Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю позицією і точкою зору іншої людини.

Б. Я відстоюю свої бажання.

23. А. Як правило, я заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

Б. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

24. А. Якщо позиція іншого здається йому дуже важливою, я постараюся піти назустріч його бажанням.

Б. Я стараюся переконати іншого прийти до компромісу.

25. А. Я намагаюся показати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.

Б. Ведучи переговори, я стараюся бути уважним до бажань іншого.

26. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Я майже завжди заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27. А. Часто уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

Б. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

28. А. Зазвичай я настійно прагну добитися свого.

Б. Улагоджуючи ситуацію, я зазвичай стараюся знайти підтримку у іншого.

29. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

30. А. Я стараюся не зачепити почуттів іншого.

Б. Я завжди займаю таку позицію в спірному питанні, щоб ми спільно з іншою зацікавленою людиною могли досягти успіху.

Додаток Б

Опитувальник дослідження рівня агресивності А. Басса та А. Даркі

Інструкція: Позначте «так», якщо ви згодні із твердженням, і «ні» – якщо не згодні. Намагайтеся довго над питаннями не роздумувати.

Запитання:

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююся
4. Якщо мене не попросять по-доброму, я не виконаю
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти
8. Коли мені траплялось обдурити кого-небудь, я відчував болючі докори совісті
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину
10. Я ніколи не дратуюсь настільки, щоб кидатися предметами
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене дещо більш дружньо, ніж я очікував

15. Я часто буваю не згоден з людьми

16. Іноді мені на думку спадають думки, яких я соромлюся

17. Якщо хтось першим вдарить мене, я не відповім йому

18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима

19. Я набагато більше дратівливий, ніж здається

20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір

21. Мене трохи засмучує моя доля

22. Я думаю, що багато людей не люблять мене

23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною

24. Люди, що ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини

25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку

26. Я не здатний на грубі жарти

27. Мене охоплює лють, коли з мене глузують

28. Коли люди шикують із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися

29. Майже кожного тижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається

30. Досить багато людей заздрять мені

31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене

32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків

33. Люди, які постійно виводять вас, стоять того, щоб їх «клацнули по носу»

34. Я ніколи не був похмурий від злості

35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь

36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги

37. Хоча я і не показую цього, мене іноді турбує заздрість

38. Іноді мені здається, що з мене сміються

39. Навіть якщо я злюсь, я не вдаюся до «сильних» виразів

40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені
41. Я зрідка даю здачі, навіть якщо хтось-небудь вдарить мене
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти "чужинцям"»
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую
48. Якщо я розлючусь, я можу вдарити кого-небудь
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву
50. Я часто почуваюся як порохова бочка, готова вибухнути
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей та немає робити що-небудь приємне для мене
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь
54. Невдачі засмучують мене
55. Я б'юся не рідше і не частіше, ніж інші
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав річ, що трапилася мені під руку і ламав її
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку
58. Іноді я відчуваю, що життя чинить зі мною несправедливо
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю
60. Я лаюся тільки зі злості
61. Коли я вчиняю неправильно, мене мучить совість
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу

64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються

65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона того заслуговує

67. Я часто думаю, що жив неправильно

68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки

69. Я не засмучуюсь через дрібниці

70. Мені зрідка приходиться в голову, що люди намагаються роздратувати або образити мене

71. Я часто тільки погрожую людям, хоча і не збираюся приводити загрози у виконання

72. Останнім часом я став занудою

73. У суперечці я часто підвищую голос

74. Я намагаюся зазвичай приховувати своє погане ставлення до людей

75. Я краще погоджусь з чимось, ніж сперечатися

Обробка результатів. Індекси різних форм агресивних та ворожих реакцій визначаються підсумовуванням отриманих відповідей.

Вид агресії:

- 1) Фізична агресія: так – № 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68; ні – № 9, 17, 41.
- 2) Непряма агресія: так – № 2, 18, 34, 42, 56, 63; ні – № 10, 26, 49.
- 3) Роздратування: так – № 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72; ні – № 11, 35, 69.
- 4) Негативізм: так – № 4, 12, 20, 23, 36.
- 5) Образа: так – № 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58; ні – № 44.
- 6) Підозрілість: так – № 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59; ні – № 65, 70.
- 7) Вербальна агресія: так – № 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73; ні – № 39, 74, 75.
- 8) Докори совісті, почуття провини: так – № 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Фізична агресія, непрямая агресія, роздратування та вербальна агресія разом утворюють сумарний індекс агресивних реакцій, а образа та підозрілість – індекс ворожості; ворожість – загальна негативна, недовірлива позиція стосовно оточуючих; агресія – активні зовнішні реакції агресії стосовно конкретних осіб. Індекс ворожості включає 5 і 6 шкали, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7. Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості – $6,5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Додаток В

Методика «Копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С.Фолкман

Інструкція: Пропонується 50 тверджень про поведінку в складних життєвих ситуаціях. Респондент має оцінити, як часто він чи вона демонструє таку поведінку.

№	Опинившись в складній ситуації я:	нікол и	зрідк а	інкол и	част о
1.	зосереджувався на тому, що мені потрібно було робити далі – на наступному кроці	0	1	2	3
2.	починав щось робити, знаючи, що це все одно не буде працювати, головне – робити хоч що- небудь	0	1	2	3
3.	намагався схилити вищих до того, щоб вони змінити свою думку	0	1	2	3
4.	говорив з іншими, щоб більше дізнатися про ситуацію	0	1	2	3
5.	критикував і докоряв собі	0	1	2	3

6.	намагався не спалювати за собою мости, залишаючи все, як воно є	0	1	2	3
7.	сподівався на диво	0	1	2	3
8.	змирявся з долею: буває, що мені не щастить	0	1	2	3
9.	поводився, ніби нічого не сталося	0	1	2	3
10 .	намагався не показувати своїх почуттів	0	1	2	3
11 .	намагався побачити у ситуації щось позитивне	0	1	2	3
12 .	спав більше звичного	0	1	2	3
13 .	зривав свою досаду на тих, хто накликав на мене проблеми	0	1	2	3
14 .	шукав співчуття та розуміння у кого- небудь	0	1	2	3
15 .	. у мені виникла потреба виразити себе творчо	0	1	2	3
16 .	намагався забути все це	0	1	2	3
17 .	звертався за допомогою до фахівців	0	1	2	3
18 .	змінювався чи ріс як особистість у позитивний бік	0	1	2	3
19 .	вибачався чи намагався все загладити	0	1	2	3
20 .	становив план дії	0	1	2	3

21	намагався дати якийсь вихід своїм почуттям	0	1	2	3
22	розумів, що сам викликав цю проблему	0	1	2	3
23	набирався досвіду у цій ситуації	0	1	2	3
24	говорив з будь-ким, хто міг конкретно допомогти в цій ситуації	0	1	2	3
25	намагався покращити своє самопочуття їжею, випивкою, курінням чи ліками	0	1	2	3
26	ризиковав відчайдушно	0	1	2	3
27	намагався діяти не надто поспішно, довіряючись першому по риву	0	1	2	3
28	знаходив нову віру у щось	0	1	2	3
29	знову відкривав для себе щось важливе	0	1	2	3
30	щось змінював так, що все налагоджувалося	0	1	2	3
31	загалом уникав спілкування з людьми	0	1	2	3
32	не допускав це до себе, намагаючись про це особливо не замислюватися	0	1	2	3
33	питав поради у родича чи друга, яких	0	1	2	3

.	поважав				
34	намагався, щоб інші не дізналися, як погано справи	0	1	2	3
.					
35	відмовлявся сприймати це надто серйозно	0	1	2	3
.					
36	говорив про те, що я відчуваю	0	1	2	3
.					
37	стояв на своєму і боровся за те, чого хотів	0	1	2	3
.					
38	зганяв це на інших людях	0	1	2	3
.					
39	користувався минулим досвідом - мені вже доводилося потрапляти у такі ситуації	0	1	2	3
.					
40	знав, що треба робити і подвоїв свої зусилля, щоб усі налагодити	0	1	2	3
.					
41	відмовлявся вірити, що це справді сталося	0	1	2	3
.					
42	я давав обіцянку, що наступного разу все буде інакше	0	1	2	3
.					
43	знаходив пару інших способів вирішення проблеми	0	1	2	3
.					
44	намагався, що мої емоції не надто заважали мені в інших справах	0	1	2	3
.					
45	щось змінював у собі	0	1	2	3
.					
46	хотів, щоб усе це швидше якось	0	1	2	3

.	утворилося чи скінчилося				
47 .	уявляв собі, фантазував, як усе це могло б обернутися	0	1	2	3
48 .	молився	0	1	2	3
49 .	прокручував в умі, що мені сказати чи зробити	0	1	2	3
50 .	думав про те, як би в цій ситуації діяв людина, якою я захоплююся і намагався наслідувати його	0	1	2	3